

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA

KATEDRA SOCIOLOGIE

bakalářské prezenční studium
2011-2015

Kamila Steinbachová

Postmodernismus v díle Miloslava Petruska

Postmodernism in Miloslav Petruska's Work

Bakalářská práce

Praha 2015

Vedoucí práce: doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

Prohlašuji,

že tuto bakalářskou práci jsem vykonala zcela samostatně a uvádím v ní všechny použité prameny a literaturu.

V Praze, dne:

Podpis:.....

Ráda bych poděkovala svému
vedoucímu práce doc. PhDr. Jiřímu
Šubrtovi, CSc. za odborné vedení,
podnětné připomínky, trpělivost i
za zajímavé nápady a doporučení
v začátcích práce.

ABSTRACT

Práce teoretického charakteru je věnována pojetí postmodernismu v díle Miloslava Petruska. Pozornost se zaměřuje na to pojetí postmodernismu, které se uplatňovalo v sociologických diskusích během posledních 30. let, a na které Petrusek ve svých textech reagoval. Postmoderními tendencemi uplatňovanými v oblasti umění se tato práce nezabývá. Cílem bakalářské práce je zkoumat, jakým způsobem byl Miloslav Petrusek postmodernismem ovlivněn, které z jeho myšlenek rozvinul a jak se vyvíjel autorův vztah k postmodernismu v závěrečné periodě jeho teoretické tvorby. Jednou z otázek, kterou si práce klade, je, do jaké míry ovlivnil Miloslava Petruska svými názory polský sociolog Zygmund Bauman, jehož dílo Petrusek sledoval, navazoval na něj a neustále se k němu vracel. Práce si neklade za úkol zabývat se Petruskovým dílem komplexně, nýbrž jen tou jeho částí, která se vztahuje k problematice postmodernismu.

The work with theoretical character is devoted to the grasp of postmodernism in Miloslav Petrusek's work. The attention focuses on the understanding of postmodernism, which influenced the sociological discussion in the last 30 years, and to which Petrusek reacted in his texts. This work is not concerned with the postmodern concepts in the art. The goal of this research is to find out in what way Miloslav Petrusek was influenced by postmodernism, which postmodernist ideas he developed and how the author's relation to postmodernism progressed in the last period of his theoretical work. One of the questions, which the work places, is how much Miloslav Petrusek was swayed by Zygmunt Bauman, a Polish sociologist, whose work Petrusek followed, elaborated and kept returning to. The purpose of this work is not a complete research of Petrusek's whole work, but a research of only the part that is connected to the topic of postmodernism.

1. Úvodem	6
2. Vplutí do vod postmodernismu	7
2.a Od zrodu po výbuch hvězdy jménem Postmodernismus	7
2.b Chaos a řád postmoderní debaty	11
2.c Suma sumárum	16
3. Petruskova skrytá tvář	18
3.a Být či mít? To je, oč tu běží	19
3.b Petrusek návodný	23
4. Pozoruhodná příhoda postmoderního zjevení	25
4.a Petrusek – postmoderní nebo moderní myslitel?	28
4.b Všechno je relativní	31
5. Postmodernismus nového tisíciletí	33
5.a Vzpomínat nebo zapomenout?	35
5.b Pátrání po vyšších hodnotách	38
6. Závěrem	41
7. Seznam použité literatury	46

I. Úvodem

Postmoderní debata proběhla na mnoha úrovních v celé řadě společensko-vědních odvětví, přesto si postmodernismus řada laiků spojuje převážně s uměním. Pojetí postmodernismu v malířství, filmu, architektuře či literatuře však není obsahem této práce. Práce se snaží zkoumat především filozofický význam daného pojmu a jeho přesah do společensko-vědní debaty. Z důvodu nejednoznačnosti a do jisté míry i nesrozumitelnosti pojmu se úvodní kapitola věnuje vymezení pojmu postmodernismus, jeho pro sociologickou debatu nejvýznačnějším znakům i procesu, jakým postmoderní debata pronikala do akademických kruhů ve vyspělých zemích a v bývalém Československu.

Důraz je kladen nejen na postmodernismus jako takový, ale především na příspěvek českého sociologa Miloslava Petruska do této postmoderní debaty. Práce je z důvodu přehlednosti řazena chronologicky. V první kapitole se tedy podíváme na předrevoluční léta, v nichž Petruska tvořil a skutečně hodnotné práce publikoval převážně v samizdatu. Jedná se o období, kdy se o postmodernismus v zemích sovětského bloku tolik nevědělo, řada autorů jej nereflektovala vůbec a někteří k postmodernismu dospívali nepřímou skrz kritiku stávajícího režimu (mezi nimi i Miloslav Petruska).

Petruskův přínos spočívá mimo jiné i v tom, že si i přes uzavřenost hranic aktivně sháněl zahraniční literaturu a na rozdíl od mnohých jiných autorů tak byl informován, ačkoliv v té době upřednostňoval jiná témata především v důsledku působení komunistického režimu. Jistou sociologickou reflexi postmodernismu tak u něj nalezneme i v ranější tvorbě, přestože naplno se tomuto tématu začal věnovat právě až po revoluci.

Následující dvě kapitoly se věnují devadesátým létům a posléze období po přelomu století, přičemž tato hranice není jednoznačně vymezena ani tak výrazným posunem v Petruskových názorech jako především jeho publikační činností. V průběhu devadesátých let se věnoval především publikování v novinách a časopisech, případně editacím a doslovům děl jiných sociologů, teprve v posledním období svého akademického působení vydal poměrně širokou řadu knižních publikací. Můžeme se zaujetím konstatovat, že ačkoliv řada těchto knih je převážně učebnicového charakteru, i v takovýchto spisech není těžké dopátrat se Petruskova názoru na danou problematiku, který někdy formuluje prostřednictvím citací a odkazování se k jiným autorům, jindy zcela vlastními slovy.

Ve všech kapitolách zapojuji do vyprávění i polského sociologa Zygmunta Baumana, který byl Petruskovým velkým vzorem. Uvádím případy, kdy ho Petruska reflektuje přímo, i se snažím srovnávat názory obou sociologů v dílech, která psali nezávisle na sobě. Zaměřuji se však výhradně na Miloslava Petruska, jeho vztah k postmodernismu, vývoj tohoto postoje a názorů souvisejících s tímto myšlenkovým směrem.

II. a) Od zrodu po výbuch hvězdy jménem Postmodernismus

Máme-li zanalyzovat, jakým způsobem Miloslav Petrušek nahlížel na postmodernismus, je třeba si v prvé řadě ujasnit, co pojem postmodernismus ve filozofické debatě na akademické půdě znamenal. Postmodernismus kladl řadu otázek, zaobíral se mnoha tématy soudobé společnosti a do postmoderní debaty se za léta jejího trvání promítaly určité trendy. Postmodernismus sám se jistým způsobem vyvíjel, proto je potřeba konfrontovat Petruskovo dílo nikoliv s jakýmsi statickým modelem postmodernismu, ale i s jednotlivými proměnami, jakými toto uvažování za dobu své existence prošlo.

První užití termínu postmodernismus můžeme datovat až do roku 1870, kdy ho použil John Watkins Chapman ve vztahu k „postmodernímu malířství“.¹ Filozoficky relevantní užití pak nalezneme u Rudolfa Pannwitze v jeho práci *Krisis der europäiischen Kultur* z roku 1917. „Pannwitz, následuje Nietzscheho, mluví o postmoderním člověku, jemuž připisuje všelicos. Postmoderní člověk je „sportovně zocelený, národně uvědomělý, vojensky vychovaný, nábožensky probuzený atd.“ Pannwitzův postmoderní člověk je pouze slovně obnovené opakování Nietzscheho nadčlověka.“²

Četnost výskytu pojmu „postmodernismus“ byla však až do druhé poloviny 40. let minulého století spíše sporadická.³ Arnold Toynbee v roce 1947 poprvé využil přídavného jména „postmoderní“ jakožto pojmenování věku, do něhož soudobá společnost vstoupila. Jeho vidění nastupující éry přitom nese negativní konotaci, neboť označuje postmoderní věk jako „údobí velkých problémů“.⁴

V časovém období „po Toynbeem“ postmodernismus postupně získává charakter všeobecně známého pojmu, přičemž je nyní již neodmyslitelně spjatý se sférou kultury – architekturou, malířstvím, hudbou či filmy. Změny v umění však nestojí v centru zájmu této práce. Vráťím se tedy opět k tomu, jak se vyvíjel postmodernismus ve filozofii a především ve vztahu ke společnosti a jejím proměnám. Nestalo se totiž náhodou, že se postmoderní diskuze rozhořela záhy poté, co přišel Daniel Bell na konci 60. let se svým termínem postindustriální společnosti. Západní společnosti v té době překlenuly milník na trhu práce, kdy poprvé v historii více lidí pracovalo v terciálním sektoru než v do té doby tradičním průmyslu.⁵

Rostoucí sektor služeb však nezůstal jediným a osamoceným milníkem. S konceptem společnosti vědění sice přišel Drucker, ale Bellovo pojetí k ní má velmi blízko, neboť i v jeho

¹ Welsch Wolfgang, *Naše postmoderní moderna*, ZVON 1994, ISBN 80-7113-104-0

² Pannwitz, *Krisis der europäiischen Kultur*, University of British Columbia Library, ISBN 1949724, str. 64
Cit. In Hauer Tomáš, *S/krze postmoderní teorie*, 1 vyd., UK vydavatelství Karolinum, Praha 2002, ISBN 978-80-246-2592-8, str. 12

³ Šubrt Jiří a kol., *Soudobá sociologie III (Diagnózy soudobých společností)*, 1 vyd., Karolinum 2008, ISBN 978-80-246-1486-1

⁴ Hauer Tomáš, *S/krze postmoderní teorie*, 1 vyd., UK vydavatelství Karolinum, Praha 2002, ISBN 978-80-246-2592-8, str. 12

⁵ Šubrt Jiří a kol., *Soudobá sociologie III (Diagnózy soudobých společností)*, 1 vyd., Karolinum 2008, ISBN 978-80-246-1486-1

pojetí „teoretické poznatky představují základ inovací“⁶. Odtud se již velmi snadno dostáváme ke koncepci informační společnosti, pro niž je nejdůležitější produkce informací. Právě produkce informací, simulace, hra obrazů a znaků organizují dle Baudrillarda postmoderní společnost. Baudrillard nazval tuto organizaci životem v „hyperrealitě“, protože „zábava, informace a komunikační technologie poskytují nejen intenzivnější zážitky, ale i kódy a modely, které každodenní život strukturují.“⁷

V téže době dochází ke změnám rovněž v Sovětském svazu, kde v důsledku destalinizace nastává alespoň částečné uvolnění.⁸ Nabídka spotřebního zboží se možná o něco rozšiřuje, nicméně uzavřená společnost a averze vůči tržnímu hospodářství neumožňuje, aby docházelo ke stejným procesům jako na Západě. Teprve po zhroucení systému můžeme v zemích východního bloku pozorovat opakování vývojové trajektorie vyspělých zemí.

Industriální společnost tedy vstoupila do své postindustriální fáze, ze společnosti soustředící se na hromadění hmotných statků se stala společnost, pro niž je stěžejní hromadění informací, moderní fáze vývoje byla vystřídána postmodernou. O definování poslední zmíněné transformace společnosti se neopomenutelným způsobem zasloužil Jean-Francois Lyotard, který v roce 1984 prohlásil: „Zjednodušuji do krajnosti: definuji *postmoderno* jako nedůvěřivost k velkým vyprávěním.“⁹ Skončila tedy éra modernity, která věřila „velkým vyprávěním“, vnímala sama sebe jako projekt a vyústění takového projektování ilustrují dle Baumana příklady Třetí říše a reálného socialismu. Nástup nové éry v sobě však nese i jistou ambivalenci. Přejít od moderní k postmoderní společnosti charakterizuje totiž pro Baumana mimo jiné také přerod řádu pevné modernity v chaos modernity tekuté. „Projekt modernity“ měl chránit před neurčitostí a zároveň se vyznačoval snahou o budování moderního řádu. Zmíněný chaos naopak představuje zdroj nejistoty.¹⁰

Přerod moderní společnosti v postmoderní znamenal kromě rozvolnění řádu a jistot rovněž nová rizika nebo rizika, která jsme si do té doby nechtěli přiznat. Devastace životního prostředí provázela společenský vývoj již v jeho předchozí industriální fázi. O skutečných důsledcích tohoto jednání se však začalo mluvit až v průběhu 70. let, kdy zprávy Římského klubu poprvé naznačily, kam až může ničení planety postoupit, bude-li náš růst pokračovat stávajícím nezadržitelným tempem. V 80. letech zavádí Ulrich Beck pro pojmenování stavu, v němž se společnost ve své nynější podobě nachází, termín *riziková společnost*, který se velmi záhy rozšíří do obecného povědomí. Rovněž upozorňuje na rizika spojená s ekonomickým a technologickým rozvojem západních společností.¹¹

⁶ Tamtéž, str. 29

⁷ Hans Bertens, Joseph Natoli a kol., Encyklopedie postmodernismu, 1 vyd., Barrister and Principal, s.r.o., Brno 2005, ISBN 80-86598-26-8, str. 55

⁸ Petrusek Miloslav, Společnosti pozdní doby, 1. vyd., SLON, Praha 2007, ISBN 978-86429-63-2

⁹ Lyotard, Jean-Francois. (1984). The Postmodern Condition: A Report of Knowledge. Trans. Geoffrey Benington and Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press. Cit. In Bertens Hans, Encyklopedie postmodernismu, 1 vyd., Barrister and Principal, s.r.o., Brno 2005, ISBN 80-86598-26-8, str. 219

¹⁰ Bauman Zygmunt, Individualizovaná společnost, 1 vyd., Mladá Fronta 2005, ISBN 80-204-1195-X

¹¹ Šubrt Jiří, Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie, 1. vyd., ISV nakladatelství, Praha 2001, ISBN 80-85866-77-3

Uvědomění si rizik vede však jiné autory k odlišným závěrům, než jakými jsou kritické zhodnocení pokroku, ať už po stránce zničujícího vlivu na životní prostředí nebo na duševní stav moderního člověka, kterého společnost tlačí do role pasivního konzumenta. Ronald Inghart přichází rovněž v 70. letech s tezí, že blahobytná společnost zákonitě musí vstoupit do postmaterialistické fáze, v níž se orientace na výkon a výsledek přemění v orientaci na hodnoty, jakými jsou právě ochrana životního prostředí, rozvoj osobnosti či humanitu obecně.¹² Důvodem je prostý fakt, že materiální potřeby jsou zajištěny a tím pádem můžeme svou pozornost obrátit k vyšším hodnotám. Podobně jako u Maslowovy pyramidy, která tvrdí, že člověk musí mít nejprve zajištěny své základní potřeby a teprve za takových okolností je schopen věnovat se seberealizaci.¹³

Postmodernismus a jeho četnost ve vědecké debatě ani v době svého největšího boomu nepostrádá odpůrce odmítající se s jeho konceptem ztotožnit. Zmiňovaný Ulrich Beck a jeho přístup k projevům rizik v postindustriální společnosti sice zapadá do postmoderního diskursu, sám však odmítá připustit, že by modernita zanikla a na její místo nastoupila nová vývojová fáze společnosti. Namísto „postmoderny“ přichází s konceptem „druhé moderny“ a jedná se dle něj pouze o pokračování modernizačního procesu. Jde v podstatě o „modernizaci moderny“, tzv. „reflexivní modernizaci“. Základní problém nadále nepředstavuje otázka, „jak může být společensky vyprodukované bohatství rozděleno sociálně nerovným a zároveň spravedlivým způsobem“¹⁴. „Problémy spojené s rozdělováním bohatství jsou v této fázi překryty problémy a konflikty, které vznikají v souvislosti s existujícími riziky.“¹⁵ Ekvivalentem k Beckově „rizikové společnosti“ je radikalizovaná modernita Anthonyho Giddense, podle nějž „se současnost od modernity v zásadě neodvrací, nýbrž naopak radikalizuje rysy, náběhy a tendence, jež jsou v ní od počátku obsaženy“¹⁶.

Jiní autoři postmodernismus explicitně kritizují, ale literární formou dokonale naplňují jeho mantinely. Kupříkladu Pierre-Felix Guattari formuluje v práci *Slepá ulička postmoderny* krátkou, leč sžravou kritiku postmodernismu, jež popisuje jako „nic jiného než poslední vzdech modernismu; totiž nic než reakce na formalistická zneužití a redukci modernismu a v jistém smyslu jejich zrcadlo; od těchto zneužití a redukcí se koneckonců nijak neliší“.¹⁷ Z uvedené definice je patrné, že o své zařazení mezi postmodernisty pravděpodobně příliš nestál. Guattari ale rovněž společně Deleuzem napsal knihu *Tisíc plošin*, jejichž patnáct „plošin“ lze číst v libovolném pořadí. Jedná se o provokaci vůči stávajícímu západnímu způsobu myšlení a navíc toto dílo vyjadřuje a realizuje „myšlenky stávání se, rozdílnosti, mnohonásobnosti a heterogenity“,¹⁸ tedy znaky postmoderního myšlení, o nichž se podrobněji rozepíší na jiném místě práce.

¹² Tamtéž

¹³ Maslow Abraham Harold, *O psychologii bytí*, Portál, Praha 2014, ISBN 978-80-262-0618-7

¹⁴ Šubrt Jiří, *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie*, 1. vyd., ISV nakladatelství, Praha 2001, ISBN 80-85866-77-3, str. 15

¹⁵ Tamtéž, str. 15

¹⁶ Tamtéž, str. 14

¹⁷ Guattari, Pierre-Felix (1996). *The Postmodern Impasse*. Trans. Todd Dufresne. In Gary Genosko (ed.), *The Guattari Reader*. Oxford: Blackwell. pp. 109-13. Cit. In Ronald Bogue, *Encyklopedie postmodernismu*, 1 vyd., Barrister and Principal, s.r.o., Brno 2005, ISBN 80-86598-26-8, str. 96

¹⁸ Tamtéž, str. 99

Od 80. let po současnost uběhla dlouhá doba, která znamenala pro postmoderní debatu do jisté míry ochlazení. Americký sociolog Jeffrey C. Alexander se dokonce domnívá, že postmoderní éra je již překonaná a společnost vstoupila do fáze neomodernizační. Alexander ve své studii *Modern, Anti, Post, and Neo* uvedl čtyři stádia vývoje modernizační teorie. Trvání prvního modernizačního stádia ohraničil polovinou čtyřicátých a polovinou šedesátých let, přičemž se jedná o období intenzivního ekonomického růstu, v němž „byla modernizace považována za nerevoluční historický proces, za postupně probíhající změnu“¹⁹. Diskurs se změnil v následující antimodernizační fázi, v níž se „modernizační teorie dostávají do konfrontace s realitou“²⁰. Dochází k vystřízlivění okouzlení kapitalismem a důležitým momentem se stává vznik nových sociálních hnutí. Z negace se však postupem času stává ambivalence, pluralita a heterogenita názorů, v níž mnozí spatřují spíše příležitost namísto porážky. Antimodernizační fázi střídá fáze postmoderní. Neomodernizační fáze pak opět „staví modernu do pozitivního světla a chápe ji nikoli jako překonané evoluční stadium, nýbrž jako vysoce úspěšné globalizační hnutí“²¹. K tomuto názorovému přelomu vedl jednak úspěch dravých asijských ekonomik v 80 letech, ale především porážka komunismu včetně rozvolňování latinskoamerických diktatur.

Tímto způsobem tedy postmodernismus vznikl a vyvíjel se v intelektuálním prostředí Západu. Do našeho prostředí pronikla postmoderní debata naplno až v 90. letech a to především zásluhou Václava Bělohradského (*Kapitalismus a občanské ctnosti* 1992, *Přirozený svět jako politický problém* 1992). Miloslav Petrušek však vidí Bělohradského spíše jako „osamoceného vojáka v poli“ a při zpětném zhodnocení mu připadá, že v podstatě žádná zásadní postmoderní debata v českém prostředí neproběhla.²² V 90. letech však zastával jiný názor a naopak hovořil o tom, že Bělohradského myšlenky o zpochybnění Pravdy a vnesení prostoru pro debatu do vědy, vyvolaly „skandál“, proti němuž vystoupily autority jako Ladislav Hejdánek nebo Václav Jamek.²³

K zapojení intelektuálních elit do problematiky postmodernismu u nás možná nedošlo v natolik velké míře jako u našich západních sousedů, podstatným však pro Petruska zůstává především odlišný přístup spění k postmoderně v kontextu našeho prostředí. Postmoderní témata, o kterých bude řeč dále, jsou v jeho dílech předrevolučních nebo raně porevolučních často zasazena „nikoliv do kontextu postmoderního diskursu, ale do kontextu vzpoury proti oficiální ideologii marxismu-leninismu.“²⁴ Petrušek považuje tento způsob spění k postmoderně v našem prostředí za smysluplnější než pouhé slepé převzetí postmoderního diskursu.

¹⁹ Šubrt Jiří, *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie*, 1. vyd., ISV nakladatelství, Praha 2001, ISBN 80-85866-77-3, str. 153

²⁰ Tamtéž, str. 155

²¹ Tamtéž, str. 160

²² Petrušek Miloslav, *Návrat (sociologické) teorie do Čech? Stav, východiska a perspektivy*, Sociologický časopis, 2011, roč. 47, č. 5, s. 1017–1033

²³ Petrušek Miloslav, *Teorie a metoda v moderní sociologii*, UK vydavatelství Karolinum, Praha 1993, ISBN 80-7066-799-0

²⁴ Tamtéž, str. 176

II. b) Chaos a řád postmoderní debaty

Autoři populárně-naučné knihy *Postmodernismus pro začátečníky* Richard Appignanesi a Chris Garrett přišli s vcelku triviálním přesto trefným postřehem. „Co jím míníme? Matoucí je už sama předpona „post“ předcházející slovní základ „moderní“. Postmodernismus se definuje pomocí něčeho, čím není. Není už moderní.“²⁵

Dále se ptají, v jakém smyslu je postmodernismus vlastně „post“. Zda je vyústěním, dozvukem, rozvinutím či popřením modernismu? V odpovědi uvádějí, že se „postmoderní“ vyskytuje jako spojení některých nebo všech výše uvedených významů. Různorodost přístupů k modernitě, jejím projevům a vyústěním jsem nastínila již v předcházející kapitole. Je z nich patrné, že pro někoho se jednalo o rozčarování z éry modernity, zatímco pro jiné o pouhé pokračování modernizačního procesu, přičemž autoři hovoří stále o téže době. Ať už pro někoho projekt modernity selhal či nikoliv, existuje několik znaků, jimiž můžeme postmodernismus vyložit, a na nichž celá postmoderní debata stojí.

Jeden ze znaků jsem již uvedla výše a to *nedůvěřivost k velkým vyprávěním*, jimiž postmodernismus definoval Francoise-Jean Lyotard. Podle Lyotarda „se již nevěří osvícenskému vyprávění o pokrokářském instrumentálním rozumu, psychoanalytickému vyprávění o oidipovské touze, a především marxistickému vyprávění o emancipaci lidstva....Postmodernismus zkrátka představuje zásadní epochální posun, v němž již staré formy vysvětlení nejsou adekvátní ani věrohodné.“²⁶ „Velká vyprávění“ nahradila takzvaná „malá vyprávění“, která Lyotard nazývá také „jazykovými hrami“. Jazyková hra pak „může regulovat a implicitně legitimizovat celou kulturu, může obsahovat ‚deontické výroky, předepisující, co má být učiněno...v souvislosti s příbuzenstvím, diferencí mezi pohlavními, dětmi, sousedy, cizinci a podobně‘. Tato legitimizace je však vždy imanentní: ‚Vyprávění...definují, co má v dané kultuře právo být řečeno a učiněno, a protože jsou součástí této kultury, jsou legitimizována prostým faktem, že činí to, co činí‘.“²⁷

Nedůvěra k velkým vyprávěním získala svůj racionální základ především dějinami dvacátého století. Velká vyprávění se pojí s vývojem nacismu i reálného socialismu, přičemž holocaust, který můžeme považovat za typické vyústění moderního projektování ve spojitosti s vírou ve velká vyprávění, která legitimizovala měnit přítomnost ve prospěch zářné budoucnosti, se ani nedostal do rozporu s racionalitou, jak ukazuje velmi přesvědčivě Bauman ve své přelomové knize *Modernita a holocaust*.²⁸ Po ekonomickém boomu 50. a 60. let odhalil své slabiny i kapitalismus, čímž zasadil velkým příběhům pomyslnou poslední ránu.

²⁵ Appignanesi Richard a Garratt Chris, *Postmodernismus pro začátečníky*, Ando Publishing, Brno 1996, ISBN 80-902032-5-6, str. 4

²⁶ Hans Bertens, Joseph Natoli a kol., *Encyklopedie postmodernismu*, 1 vyd., Barrister and Principal, s.r.o., Brno 2005, ISBN 80-86598-26-8, str. 165

²⁷ Tamtéž, Str. 221-222

²⁸ Bauman Zygmunt, *Modernita a holocaust*, 1 vyd., Sociologické nakladatelství, Praha 2003, ISBN 80-86429-23-7

Vzhledem k tomu, že reálný socialismus rovněž řadíme mezi „velká vyprávění“, neměl postmodernismus šanci k nám reálně proniknout a rozvíjet se ve stejné podobě jako na Západě, kde ideologická doktrína nikterak nebránila kritické reflexi současné doby. Přesto můžeme počátky postmodernismu ve stejné době (70. a 80. letech) vypátrat i u nás a to ve formě protestu v podobě publikování v samizdatu. Intelektuálové na obou stranách barikády v té době dělali prakticky totéž pouze s tím rozdílem, jaké možnosti pro vyjádření se jim v té které zemi naskýtal, tj. udržovali si kritický odstup od společnosti, v níž žili.

S odklonem od velkých vyprávění se pojí i v postmodernismu velmi výrazná *absence smyslu*. Modernita nahradila Boha Rozumem a náboženskou vírou neochvějnou vírou ve vědu a pokrok. Postmoderní éra dosadila za Rozum Chaos a smyslem života se stala honba za požitky. Odkládat rozkoš kvůli dlouhodobým cílům přestalo být moderní. Život již pro moderního člověka nepředstavuje jeden dlouhodobý projekt, nýbrž sled epizod majících krátké trvání. Hromadění dovedností přestalo být platnou vstupenkou k úspěchu i na pracovním trhu, kde se heslem nové doby stala flexibilita.²⁹

Otázka po smyslu však nemusí končit pouze banálním prohlášením, že smysl se z postmoderní společnosti vytratil a místo existenciálních otázek se soudobý člověk raději zabírá vymýšlením, jakou materiální záplatu si pořídí, aby jí zalátal duševní prázdnotu. Petrussek se odvolává na Viktora Frankla a popisuje, že kromě *ztráty smyslu* musíme připustit rovněž *pluralitu smyslů*, přičemž ztráta smyslu představuje pro osobnost člověka skutečný problém, neboť „vede podle Frankla nejen k dezorientaci ve světě, ale v krajních případech dokonce k sebevraždě.“³⁰ Nemusí se však vždy jednat jen o tento krajní případ, neboť ztráta smyslu není zcela výjimečným stavem, který by s psychiatrickou pomocí nebylo možné zvládnout. Co dále zůstává pro postmoderní společnost zcela typické, je vystavování jedince „stavu, v němž musí neustále volit, „vybírat“ z palety nabízejících se životních stylů, které maskují a substituují životní smysl.“³¹

Velká vyprávění nezůstávají osamocenou vírou, k níž se postmoderna obrátila zády. Spolu s nimi zavrhl rovněž víru v *jedinou Pravdu* a jejími znaky se stal důraz na *pluralitu* a *heterogenitu*. Postmodernisté si naplno uvědomují omezenost našeho pohledu na svět. Jak vyjádřil Rorty následovně: „Veškeré lidské myšlení je neúplné a je omezené rámcem, skrze nějž samo uskutečňuje konstrukci samotného objektu a zaměřuje se na některé z jeho aspektů. Všechny teorie včetně marxismu jsou pak jako svítilny, které napomáhají orientaci v temnotě prostoru.“³²

Zjednodušování světa pro jeho snadnější pochopení a orientaci v něm se však pro postmodernisty stalo minulostí. „Ve stopách Foucaultovy archeologické a genealogické analýzy moderny nám dnešní kritiky našeho kulturního zdání poskytují zejména vědomí složitosti našeho světa, již nelze zjednodušit; rovněž nám osvětlují důvody, proč je proces pochopení světa a utváření norem, podle kterých žijeme složitější, než si představovala

²⁹ Bauman Zygmunt, *Úvahy o postmoderní době*, 2 vyd., SLON 2002, ISBN 80-86429-11-3

³⁰ Petrussek Miloslav, *Společnosti pozdní doby*, 1. vyd., SLON, Praha 2007, ISBN 978-86429-63-2, str. 19

³¹ Tamtéž, str. 20

³² Hans Bertens, Joseph Natoli a kol., *Encyklopedie postmodernismu*, 1 vyd., Barrister and Principal, s.r.o., Brno 2005, ISBN 80-86598-26-8, str. 18-19

moderna. Postmoderní kritická perspektiva nás vede k vhledu, že toto pochopení a tyto normy nemáme k dispozici předem utvořené, že nebyly od počátku času zapsány v knize věčných a univerzálních pravd. Na druhou stranu, jakmile je vrátíme zpátky na zem, stávají se hodnoty a významy, jež formují náš život, opět věcí naší zodpovědnosti: víme nyní, že pokud mají vůbec být, musejí být tyto normy a toto pochopení znovu potvrzovány, přeformulovávány či znova vytvářeny v nikdy nekončícím procesu debat a vyjednávání.³³

Všechny výše uvedené znaky: nedůvěřivost k velkým vyprávěním, zavržení jediné absolutní Pravdy, důraz na pluralitu a heterogenitu nesou jednoho společného jmenovatele v podobě *ambivalence*. Pojem hojně používaný především Zygmunt Baumanem označuje fakt, že jsme svět nejen přestali vidět černobílou optikou, ale že nová postmoderní éra přinesla jevy, které kromě zásadního zlepšení lidského života nesou v sobě zakomponovanou i jistou míru rizika.

Například *globalizace*, která rovněž patří k neodmyslitelným postmoderním jevům, propojila svět, zmenšila vzdálenosti a vytvořila prostor, v němž již nemusíme překonávat fyzická omezení, abychom si mohli v reálném čase zakoupit a vlastnit věc vyrobenou na opačném konci planety nebo hovořit s osobou vzdálenou tisíce kilometrů. Na druhou stranu stvořila svět, v němž nadnárodní korporace a volný pohyb kapitálu zásadním způsobem změnil význam národních států, v němž se stejně snadno jako informace z ověřených zdrojů šíří i propaganda nebo teroristická hrozba, a v němž si mnoho z nás nemůže být jistých, jaká změna nás čeká zítra. Místo toho, aby snížila rozdíly v distribuci bohatství, tyto nerovnosti prohloubila a s přílivem imigrantů z třetího světa přinesla i nové globální problémy. Jedná se tudíž o postmoderní jev, který je navýsost *ambivalentním*, neboť nedokážeme s jistotou určit, zda jeho přínosy vyvažují jím způsobené potíže či naopak.³⁴

Výstižný popis *ambivalence* poskytl rovněž Václav Bělohradský, který ve své úvaze o nárůstu pozitivního jevu stručně, ale jasně ukazuje, že ke každé pozitivní změně v soudobé společnosti si musíme přidat rovněž konotaci negativní: „...růst práv znamená růst byrokracie, růst svobody pohybu znamená růst dálnic, růst spotřebitelských možností znamená růst supermarketů.“³⁵

Stejně tak můžeme označit za *ambivalentní* postmoderní *důraz na pluralitu*. Tím, že odmítáme zjednodušování, si zároveň ztěžujeme vlastní orientaci ve světě. Existuje tolik návodů na správný život, až jsme paralyzováni volbou jak si vybrat ten správný. Ve světě nalinkovaném podle šablony nám sice scházela možnost volby, zato jsme se vyhnuli šířivé nejistotě, zda jsme nezahodili příležitost a zvolili správně.

Sigmund Freud se ve své době domníval, že „za kulturní pokrok platíme úbytkem štěstí v důsledku zvýšení pocitu viny.“³⁶ Situace se však změnila a společenská pravidla dnes již nepředstavují natolik svazující traumatický prvek, jak správně vystihl Janet: „Není to drtivý

³³ Tamtéž, str. 132

³⁴ Bauman Zygmunt, *Globalizace: důsledky pro člověka*, Mladá fronta 1999, ISBN 80-204-0817-7

³⁵ Bělohradský Václav, *Společnost nevolnosti: Eseje z pozdější doby*, 3. vyd., Praha: SLON 2014, ISBN 978-7419-167-1, str. 11

³⁶ Freud Sigmund, *Nespokojenost v kultuře*, 1 vyd. Praha: Hynek, s.r.o., 1998. ISBN 80-86202-13-5, str.130

tlak ideálu, pod jehož bičem by dnešní muži a ženy nedokázali žít, nýbrž *absence* ideálu: nedostatek *jednoznačných* receptů na slušný život, nedostatek skutečně pevných a stálých orientačních bodů, absence předvídatelného cíle životní cesty.³⁷

Pro ještě větší tápání postmoderního člověka v proměnlivém světě, který ho obklopuje, zpochybnila postmoderna dříve klasické hodnoty, jakými byl například vztah k národu, k vlasti, patriotismus a v české společnosti (ale i jinde) velmi typický odklon od náboženské víry a prohlubující se sekularizace. Proměny *hodnotového žebříčku* a výrazný příklon ke *konzumní životní orientaci* představují témata, která v Petruskových dílech zaznívají velmi výrazně, a k nimž se opakovaně vrací. Petrusek přináší jakožto věřící člověk i v české společnosti poněkud silně netradiční pohled na to, jakým způsobem posiluje odklon od náboženské víry *hodnotové vakuum*, které v důsledku toho vzniklo.³⁸ Vrací se v tomto směru až k masarykovskému odkazu, který ve svém slavném díle *Sebevražda* dokazoval přímou souvislost vyšší sebevražednosti se ztrátou nábožnosti.

Kromě orientace soudobého člověka v čím dál složitějším a proměnlivějším světě zproblematizovala postmodernita svým pluralitním přístupem rovněž oblasti, jakými jsou *věda, historie* či *ideologie*. Podstatnějším než odhalení pravdy a formulace vědeckých dogmat se stává dosažení konsenzu. Skvělým příkladem nového vědeckého přístupu je Rortyho „povznášející filozofie“. Rorty ji „chápe jako rozhovor, jenž se nemá zastavit a jehož primárním cílem není nalezení pravdy, která se tak jako tak skrývá, ale dialogičnost přístupu k realitě.“³⁹

Postmoderna však nehlásá rezignaci na hledání pravdy, jde jí především o redefinování přístupu k jejímu nalezení, redefinování vědy a postavení rozumu. „To, co je zpochybněno, je prokazatelnost univerzální pravdy, normy, konceptu společenského uspořádání atd. Hledáme-li nějaký společný jmenovatel pro vysvětlení, co je to postmoderna, pak je jím odmítnutí jednotného univerzálního pohledu na svět, který je legitimizován především univerzálně platnými vědeckými poznatky.“⁴⁰

Dochází ke zpochybnění historie prostřednictvím *kritické reflexe dědictví modernity*. Neotřesitelná víra v pokrok se rozpadla. Již nevěříme, že nevyhovující přítomnost představuje daň za to, že míříme vstříc lepším zítřkům. Kapitalismus nás přetvořil v konzumenty, kteří do budoucna nehledí, neboť svody konzumního světa poutají naši pozornost na přítomný okamžik a jeho okamžitou spotřebu.

Spolu s *historií* považuje postmoderna i *ideologii* za další typicky moderní metanaraci. Postmodernisté kritizují ideologii především za to, že je podle nich jen „politickým využitím

³⁷ Ehrenberg Alain, *La fatigue d'être soi. Dépression et société.*, Odile Jacob, Paris 1998, ISBN 978-2738108593
cít in Bauman Zygmunt, *Individualizovaná společnost*, 1 vyd., Mladá Fronta 2005, ISBN 80-204-1195-X str. 57

³⁸ Petrusek Miloslav, *Alternativní sociologie*, 1 vyd., Grada 2011, ISBN 978-80-247-3234-3, str. 176

³⁹ Šubrt Jiří a kol., *Soudobá sociologie III (Diagnózy soudobých společností)*, 1 vyd., Karolinum 2008, ISBN 978-80-246-1486-1, str. 283

⁴⁰ Tamtéž, str. 277

určité metafyzické teorie“⁴¹. Významná je rovněž paralela mezi *ideologií* a *náboženstvím*, jak můžeme povšimnout v dílech Daniela Bella nebo Raymonda Arona.

Aronova kniha *Opium intelektuálů* (1955) názvem odkazující k Marxově tezi o tom, že náboženství je opiem lidstva, představovala významné dílo v debatě o významu ideologií. Aron považuje ideologie za „sekularizované náboženství“ a shledává tudíž nepochopitelným množstvím marxisticky orientovaných francouzských intelektuálů.

Podle Bella se ideologie „vyznačují zjednodušeným, schematickým způsobem uvažování, působí výrazně na emoce a od svých stoupenců vyžadují víru a poslušnost.“⁴² Za rozkvět ideologií považuje 19. století, v němž podle něj došlo k nahrazení náboženské víry ideologiemi. Současnost však prohlašuje za „konec ideologií“ a domnívá se, že dojde k jejich „nahrazení objektivním, spolehlivým a na vědeckém zkoumání založeným poznáním.“⁴³

⁴¹ Tamtéž, str. 285

⁴² Tamtéž, str. 26

⁴³ Tamtéž, str. 27

II. c) Suma sumárum

Postmodernismus je myšlenkový směr, který nejvíce ovlivnil celou řadu oborů včetně filozofie, sociologie, architektury, literatury či filmu, a to nejvíce ve 2. polovině 20. století. Důležitým milníkem se stal především přechod společnosti z industriální fáze do fáze postindustriální neboli ze sekundárního do terciálního sektoru výroby.

Postmodernismus je nejednoznačně chápaným pojmem vyvolávajícím kontroverzi, pod jehož označením se skrývá řada jevů provázejících naši společnost, s nimiž dřívější společnosti neměli žádné zkušenosti, neboť v jejich době neexistovaly. Tyto jevy a s nimi spojená rizika jsou důsledkem technologického pokroku, který kromě sféry výroby, trhu práce a zvyšování životní úrovně obecně ovlivnil i mezilidské vztahy. Jsou s ním spojeny procesy, jakými jsou například individualizace nebo rozpad tradiční rodiny.

Humanitní vědy přiměly tyto jevy k jejich pojmenování a vymezení se k nim. Stejně tak musely přehodnotit svůj dosavadní pohled na vědu jako takovou. S tím se pojí i změny v oblasti školství, kde snadná dostupnost informací změnila profesi učitele, který již není nadále pouhým nositelem znalostí. Dále škola spolu s rozpadem tradiční rodiny přebírá i řadu funkcí (vzdělávací, socializační), které dříve zaštiťovala právě rodina.

V ekonomické sféře jsou změny nejpatrnější. Kromě přesunu pracovní síly do sektoru služeb se změnil i vztah zaměstnance a zaměstnavatele. Pracovní doba již přestává být striktně daná. Velmi žádanými se staly pružné pracovní úvazky a home office. Profesní a osobní život již nedělí přesně vytyčená hranice, naopak se čím dál více slévá.

Soudobý člověk disponuje nejen jako zaměstnanec možnostmi volby, kde bude žít, pracovat, studovat. Pro pohyb osob a informací existují v porovnání s minulostí jen minimální omezení. Totéž platí o pohybu kapitálu plujícího v mezinárodních vodách. Globalizace způsobila podle Giddense „časoprostorovou kompresi“, „v jejímž důsledku se svět jakoby zmenšuje“⁴⁴.

Vzhledem k ochladnutí zájmu o postmodernismus se nabízí otázka, zda v současnosti procházíme jako společnost další radikální proměnou či už byla postmoderna nahrazena, jen se pro ni ještě nenašel podobný ekvivalent, jenž by vstoupil ve všeobecnou známost. Jak jsme si ukázali na příkladu Alexandra, podle něj se již nacházíme ve fázi neomodernizační. V jeho teorii se však jedná především o vztah k modernitě jako takové. Jevy související s postmoderní společností v žádném případě nevymizely, pouze už se o nich nemluví jako o projevech postmoderny s takovou četností co dříve. Jan Váně uvádí, že v současnosti se tytéž problémy skrývají pod pojmem „sociokulturní změna“⁴⁵. Hovoří se tak o tom samém pouze bez kontroverze, která je s postmodernismem spojená.

Vztah Miloslava Petruska k postmodernismu rovněž nezůstal neměnným a jednoznačným po celou dobu jeho sociologické kariéry. V krátkosti by se Petruskova pozice dala vymežit

⁴⁴ Tamtéž, str. 18

⁴⁵ Tamtéž, str. 292

následovně: od údivu, jakou novou módu si západní intelektuálové vymysleli, přes nadšení, že můžeme psát o všem a vědecká debata je věcí veřejnou a otevřenou po kritičtější nadhled, neboť postmodernismus se někdy vyžívá ve vlastní nesrozumitelnosti, kterou se autor snaží zamaskovat absentující smysl. Postmoderní témata se každopádně vyskytují napříč celým Petruskovým dílem, přičemž nejsilněji rezonují již zmiňované hodnoty a jejich transformace. Petrusek se takto mnohdy nevyjadřuje k postmodernismu uceleně, což pravděpodobně například v době předrevoluční ani nepředstavovalo jeho zájem a spíše s odstupem času si uvědomil, že osobitým způsobem k postmodernismu rovněž přispíval, ačkoliv by tehdy své práce přívlastkem postmoderní nejspíše neoznačil. Na mnoha místech naopak postmodernismus obsáhle definoval a ve vyprávění v průběhu jedné knihy dokázal pokrýt skutečně širokou škálu témat. Pojďme se tedy podívat blíže na to, co všechno postmodernismus pro pana profesora Petruska znamenal, a jak se jeho vztah k tomuto vnitřně nesourodému názorovému proudu vyvíjel.

III. Petruskova skrytá tvář

Cílem této práce sice je soustředit se na obsah Petruskova díla souvisejícího s postmodernismem a nikoliv podrobné převyprávění jeho životopisu, přesto bych si na tomto místě dovolila učinit krátkou odbočku a pokusila se objasnit, jak to s Petruskovým sociologickým působením před pádem železné opony skutečně bylo. Název kapitoly totiž může být zavádějící a pasovat Petruska do role bojovníka proti režimu, který snad oficiálně během téměř půlstoletí nic nevydal. Pravdou však je, že Petruskovo akademické působení bylo z rozhodnutí vládnoucí strany pozastaveno až v roce 1970, kdy mu byla po zrušení členství v KSČ výrazně omezena pedagogická a publikační činnost, přičemž k opravdové degradaci jeho kariéry došlo teprve rokem 1979 při jeho přeřazení do knihovního střediska.

Před rokem 1970 se Petrussek již stihl na univerzitním poli etablovat. Pod vedením Pavla Machonina se podílel na ve své době největším sociologickém výzkumu v Československu zkoumajícím sociální stratifikaci tehdejší společnosti, a rovněž se stal spoluautorem Malého sociologického slovníku.

Petrusek však ani během pozastavení akademické činnosti nezahálel, nadále si sháněl zahraniční literaturu, a proto se mohl po roce 1989 úspěšně habilitovat. Zároveň prokázal tolik nadhledu, že si při studiu cizí literatury nevybíral pouze západní autory, ale soustředil se rovněž na význačné intelektuály ruské a polské, z nichž čerpal i později. Jan Sedláček vyjádřil svůj obdiv Petruskovu přístupu k výběru studijních materiálů následovně: „Ze stejného důvodu si vážím i skutečnosti, že Petrussek ani v současnosti nezachází s tzv. klasiky marxismu jako s příslovečnými ‚mrtvými psy‘. Je totiž dostatečně moudrý, aby věděl, že nezáleží na tom, kdo určité názory vyslovil, ale zda jsou pravdivé a mohou nám něco podstatného říci.“⁴⁶

Z obsahového hlediska je pro potřeby této práce nejzajímavější Petruskova samizdatová publikační činnost v časopise Sociologický obzor, v němž mezi lety 1987-1989 stihl vyprodukovat 83 textů pod 24 různými pseudonymy.⁴⁷ Samostatný rozbor každého z nich by pochopitelně vydal na další samostatnou práci, proto se zaměřím pouze na některé z nich, které jsou postmoderní debatě sociologicky nejbližší, případně se v nich pojednává přímo o postmodernismu.

⁴⁶ Šubrt Jiří a kol., Aktér, instituce a společnost, Karolinum, Praha 2003, ISBN 80-246-0653-4, str. 16

⁴⁷ Nešpor R. Zdeněk, Miloslav Petrussek ve světle své publikační činnosti v samizdatovém Sociologickém obzoru, Sociologický ústav AV ČR, Praha 2014

III. a) Být či mít? To je, oč tu běží

V předchozí kapitole jsem zmiňovala, že významnou roli v Petruskově pojetí postmodernismu hrály hodnoty a proměna hodnotové orientace. Na tomto místě bych se ráda pozastavila nad definicí samotného pojmu, abych vyjasnila, jakým způsobem Petrussek hodnoty pojímal, a který z druhů hodnot, jak je dle různých definic rozlišujeme, je v jeho díle nejpodstatnější.

Podobně jako v případě postmodernismu představují hodnoty poměrně nejasně definovaný a mnohoznačný pojem. Zatímco v ekonomii hodnota představuje množství práce zpředmětněné ve zboží projevující se prostřednictvím ceny, pro filozofii se jedná o určitou abstrakci vyjadřující hlubší podstatu poznávaného předmětu nebo jevu, zejména jejich význam a závažnost pro člověka.

Z Velkého sociologického slovníku se dále dozvídáme, že hodnoty se stávají součástí postojů a vstupují do našeho jednání, v němž se jedinec řídí hodnotami, které vyznává. Například podle Webera je hodnota něčím, „co je schopno stát se obsahem postoje vyjádřeného ve vědomě členěném pozitivním nebo negativním soudu, něco, co se u nás uchází o platnost a čehož platnost jako **hodnoty** uznáváme, odmítáme nebo hodnotově posuzujeme v nejrozmanitějších spletech souvislostech.“⁴⁸

„Florenc R. Kluckhonová a F. Stroedbeck hovoří o **hodnotových orientacích** jako o komplexních, učených, řazených principech, vyplývajících se vzájemného působení tří analyticky odlišných složek hodnotícího procesu neboli **hodnocení** – poznávací, citové a direktivní, které dávají řád a směr ustavičnému toku lidských činů a myšlenek, pokud se vztahují k řešení společných lidských problémů.“⁴⁹

Petrusek tedy pojímá hodnoty v tomto filozoficko – sociologickém smyslu souznící s názory a definicemi výše uvedených autorů. Sám dále užívá pojem hodnota autotelická, která představuje „hodnotu objektu nebo aktivity, které spočívá v něm či v ní samotné.“⁵⁰ Tedy například práce, se v případě, že pro jedince nepředstavuje pouhý zdroj obživy, ale je zároveň prostředkem jeho seberealizace, stává autotelickou hodnotou.

Příkladem práce jakožto autotelické hodnoty jsem nevybrala náhodně. Petrussek se domníval, že práce nadále nepředstavuje hodnotu samu o sobě, ale vede nás k ní patologická motivace, neboť většina z nás nepracuje za jiným účelem než pro zisk materiálních statků, tedy peněžité odměny za odvedenou práci. Problém reálného socialismu v tomto směru spočíval ještě v absurditě společenské angažovanosti. Krátce před revolucí však již Petrussek uvažoval o tom, že s příchodem nového režimu se motivace k práci nezmění, nebudeme-li brát v potaz její morální rovinu. „Jinak budeme opakovat tutéž chybu, kterou udělali marxisté a kterou znovu a znovu opakují všichni novodobí mesianisté - nejprve změníme poměry, nejprve

⁴⁸ Petrussek Miloslav a kol., Velký sociologický slovník, UK vydavatelství Karolinum, Praha 1996, ISBN 80-7184-310-5, str. 375

⁴⁹ Tamtéž str. 375

⁵⁰ Tamtéž, str. 377

vyřešíme ekonomiku, nejprve lidem dáme najíst, nejprve dáme lidem auta a videa, nejprve doženeme svět v ekonomických parametrech a to ostatní se přidá samo. Nepřidá.“⁵¹

Pouhé konstatování faktu, že si nedostatečně vážíme práce a většina z nás se neživí tím, co nám přináší potěšení a uspokojení ze seberealizace by však bylo poněkud krátkozraké. Petrussek si to uvědomuje a v jiných příspěvcích se věnuje tomu, v čem spočívá základní problém, než vstoupíme do pracovního života, a to ve školství a vzdělávání.

V případě vzdělání můžeme dle Petruska rovněž pozorovat vymizení jeho autotelické hodnoty. „Vzdělání je instrumentem sociálně a individuálně. Sociálně je nástrojem dosahování ekonomických cílů /především via technika/, individuálně je nástrojem sociálního vzestupu, mobilitám kanálem /což bylo ostatně vždycky/, v našich podmínkách je nadto – hrůzně paradoxně – spojeno s představou práce lehké, relativně nenáročné a poskytující eventuálně některé další ‚asociované‘ výhody.“⁵²

Zásadní problém vidí v přístupu studentů ke vzdělání. K vysvětlení využívá Frommovy módy *mít* a *být*. Většina studentů dle jeho názoru funguje v modu *mít*, tedy vlastnit znalosti a nic nového dále nevytváret. Naproti tomu dominance modu *být* znamená, že se student aktivně zajímá o to, co se bude učit, co se naučil, a jakým způsobem bude tyto znalosti rozvíjet.

Dalším aspektem ve vztahu k hodnotám, který naprosto pohřbívá jakoukoli snahu o rozvoj a další seberealizaci představuje dle Petruska smutný stav, že u nás místo meritokracie, tedy „stratifikace společnosti dle reálného výkonu“⁵³, převažuje mediokracie neboli „vláda průměrných“⁵⁴. „Průměrnost – zejména v podobě mediokracie – má nepředstavitelné důsledky mravní. Vede u talentovaných k předčasně rezignaci, k minimálnímu výkonu, k zanedbání takových charakterových vlastností jako je píle, pracovitost, úsilí, dokonce řeholní odříkavost, což všechno vyžaduje skutečné poznání a pravé vědění. U netalentovaných naopak vyvolává nezdůvodněné sebevědomí, pohrdání vzděláním, lhostejnost ke kultuře, neúctu ke všemu, co překračuje jejich velice užouký horizont.“⁵⁵

Přístup průměrného studenta ke vzdělání, tj. „nastavení v modu *být*“ lze použít ve vztahu ke zdejšímu i západním studentům. Petrussek si však uvědomuje odlišnosti ve vzdělávacích systémech a u nás i na západě charakterizuje jejich nedostatky, přičemž v Československu vidí situaci jako krizovější. V důsledku kladení většího důrazu na to, aby v našich podmínkách vykonával váženou funkci především člověk stranicky bezúhonný, dochází dle jeho názoru k úplnému „odvzácnění“ vzdělání, kdy jsou pro odborné funkce často vybíráni lidé bez jakéhokoliv zájmu o obor. Na západě se zase setkáme s problémem kredencializace, kdy kvůli tomu, aby profesi vykonával pouze jedinec dostatečně kvalifikovaný, nastává

⁵¹ Petrussek Miloslav, Několik sociologických poznámek o potřebě programu (pseud. Polehňa Jan), Sociologický obzor, 1989, č. 1, str. 14

⁵² Petrussek Miloslav, Průměrnost jako stav a perspektiva. Úvahy ze sociologie vzdělání (pseud. Polehňa Jan), Sociologický obzor, 1987, č. 3., str. 3

⁵³ Tamtéž, str. 11

⁵⁴ Tamtéž, str. 11

⁵⁵ Tamtéž, str. 11

situace, v níž potřebujeme skutečně „papír na všechno“, ačkoliv by mnohdy ono osvědčení daleko lépe nahradila praxe.⁵⁶

Vztah jednotlivců k práci a vzdělávání zůstává tématem Petruskových sociologických prací i později, když s odstupem let získal možnost posoudit, jakým způsobem nebo zda k rehabilitaci práce a vzdělávacího systému skutečně došlo. Nelze přitom pochopitelně opomenout generační obměnu, kdy generaci X vystřídala po revoluci narozená generace Y, pro niž transformovaná česká společnost představovala zcela odlišný rámec, v němž si utvářela svůj hodnotový systém, nebo změny na poli vývoje informačních technologií, jež se výrazným způsobem promítly do vzdělávacích procesů a pracovního trhu. Názorový vývoj profesora Petruska v daném tématu představím v následujících kapitolách.

Právě generační odstup se pravděpodobně alespoň částečně promítá v kritice tehdejší mládeže žijící v druhé polovině 80. let, které se Petruska rovněž nevyhýbá, když komentuje na svou dobu poměrně odvážný český film *Proč?* z roku 1987 pojednávající o fotbalových hooligans, kteří cestou ze zápasu kompletně zdemolují vlakovou soupravu. Petruskova kritika však od znechucení zkušenějšího člověka nad odíváním, slovníkem a způsobem trávení volného času soudobých studentů přechází v celkové zklamání nad stavem současné společnosti.

Petrusek se domnívá, že v čase, kdy se lidé nevěnují nutnému zlu, jež pro ně ve valné většině představuje práce, tráví hodiny netvůrčími aktivitami. Odvolává se na psychoanalytičku Horneyovou a souhlasí s její definicí industrializační neurózy, kterou představuje spěch na jedné a nuda na druhé straně neboli dva fenomény vystihující dnešní dobu. Nuda pak pro Petruska znamená především vnější projev „hodnotového vakua sociálního prázdna.“⁵⁷

Naprostou devalvací hodnotového žebříčku pro Petruska představuje konzumní životní orientace. „Zajisté není nijak nenormální pokukovat po roztomilostech, které zpříjemňují život, třebaš cizí plot. Co je však zarážející, je fakt, že ty příjemné hračky jsou požadovány zcela infantilně – totiž právě bez vynaložení sebemenšího vlastního úsilí, zejména pak práce, a bez jakékoliv ochoty čekat.“⁵⁸ Petruska se dokonce domnívá, že západnímu světu nezávidíme ani tak možnosti, kterými občané těchto států disponují, ale mnohem více strádáme kvůli život zpříjemňujícím „hračkám“, jenž nás však nikterak intelektuálně neobohatí. V tom spatřuje Petruska projev infantilizace.⁵⁹

Bauman se ve stejné době na konzumní životní směřování dívá tak, že současný kapitalistický systém ani nedává svým občanům volbu jiné orientace. „V rámci systému neexistuje žádná možnost volby jiné svobody, než je svoboda spotřebitelská. Jedinou volbou, která nebyla systémem zavržena jako ‚utopická‘ nebo jinak nerealistická, je volba mezi konzumní svobodou a ‚diktaturou nad potřebami‘, která je v omezené míře praktikována vůči

⁵⁶ Petruska Miloslav, Teorie sociální exkluze a naše reality (pseud. Polehňa Jan), Sociologický obzor, 1988, č. 2

⁵⁷ Petruska Miloslav, Proč aneb ještě jednou (a ne naposled) o agresivním chování (pseud. Polehňa Jan), Sociologický obzor, 1987, č. 4., str. 6

⁵⁸ Tamtéž str. 6

⁵⁹ Petruska Miloslav, Společnosti retardovaného času (pseud. Polehňa Jan), Sociologický obzor, 1987, č. 2.

zbytkové části ‚vadných spotřebitelů‘ nebo v globálním měřítku ve společnosti neochotné či neschopné poskytnout lákadla rozvinutého spotřebitelského trhu.“⁶⁰

Dále nabízí vysvětlení, proč tomu s (ne)svobodou v dnešním světě takto je: „Lze předpokládat, že přinejmenším zčásti pramení pokračující popularita tržní hry z jejího prakticky monopolního postavení jako prostředku seberealizace a individuální nezávislosti. Čím méně svobody existuje v ostatních sférách života, tím silnější je tlak občanů na její další rozšiřování v oblasti spotřeby, ať to stojí, co to stojí. Tento tlak může pominout pouze v případě, že budou pro uplatňování individuální svobody zpřístupněny i jiné oblasti společenského života, zejména sféra produkce, místní samosprávy nebo nadnárodní politiky.“⁶¹ Dále uvádí, že tímto rozporem se již dnes zabývá řada sociálních hnutí.

Bauman cituje Hannah Arendtovou, když uvádí její argument, že „hojnost a neomezená spotřeba jsou ideály chudých... Ona ‚fatální touha‘ po rychlém zbohatnutí nebyla nikdy neřestí zhýralců, nýbrž snem chudých.“⁶² Bauman dodává, že se však nemusí jednat pouze o chudé v materiální podobě, nýbrž především o duševně chudé, „protože spokojenost, o niž usilují, je vyjadřována stále rostoucím objemem majetku, a tudíž jim trvale uniká a nelze jí nikdy dosáhnout.“⁶³ Bauman dále doufá, že jednoho dne se tato energie, kterou vnášíme do spotřebitelského soupeření, přesměruje do „ambicióznějšího projektu občanského sebeurčení a samosprávy“⁶⁴.

Přestože Petrusek svou pozornost věnuje spíše k individuálnějšímu směřování jednotlivců, zatímco Baumanovo spotřebitelské soupeření se dotýká více tržních subjektů snažících se prosadit v nemilosrdné konkurenci kapitalistického trhu, jádro jejich sdělení zůstává stejné. Z průměrných občanů se stali konzumenti bažících po stále nových hračkách, jimiž si kompenzují frustrující hledání smyslu života, a z firem se stali jejich dodavatelé hnaní vpřed konkurenčním bojem a jediným cílem prodat a vydělat více než ostatní. Autotelické hodnoty se vytrácejí, a zda činíme něco, co má hodnotu samo o sobě, se nás raději ani nenapadne ptát.

⁶⁰ Bauman Zygmunt, Svoboda, 1 vyd. Argo, Praha 2001, ISBN 80-7203-432-4, str. 109

⁶¹ Tamtéž, str. 113-114

⁶² Tamtéž, str. 115

⁶³ Tamtéž, str. 115

⁶⁴ Tamtéž, str. 118

III. b) Petrusek návodný

Z předchozích odstavců lze dovodit, že postmodernismus v Petruskově sociologii již v době předrevoluční velmi silně zaznívá. Proměny chápání hodnot v reálněsocialistické společnosti vystihl velmi podrobně. Zároveň však v tomto směru nehleděl slepě optimisticky do budoucna a neviděl v kapitalismu jakéhosi spasitele, pod jehož působením bychom náhle přehodnotili svůj vnitřní vztah ke světu. Kritická reflexe socialismu i kapitalismu je rovněž s postmoderní teorií v naprostém souladu.

Nemůžeme přesto tvrdit, že by se Petrusek vyhýbal všem ideologiím či velkým vyprávěním a jejich metanarace zavrhoval. Stále zde zůstává Petruskův blízký vztah k náboženství, které často staví do přímé souvislosti s hodnotovým prázdňem. Petrusek se totiž domnívá, „že vakuum, jež vzniklo eliminací transcendentních a mravních hodnot náboženských, nebylo zaplněno ničím pozitivním.“⁶⁵

Petrusek skutečně spatřuje v postupující sekularizaci jednu z příčin toho, že v posledních letech dochází v takové míře k jevům, jakými jsou ono konzumerství, infantilizace, nuda, nezdravý vztah k práci a ke studiu. Absence smyslu je pak jen další linií táhnoucí se napříč všemi těmito jevy a vycházející z poklesu náboženské víry.

Petrusek vybízí, abychom sociologii náboženství neobcházeli a naopak se jí ve vědě věnovali.⁶⁶ O tom, jakým způsobem rehabilitovat náboženství v našich končinách však mlčí, neboť by s nejvyšší pravděpodobností byl nucen přiznat, že se jedná o úkol vskutku nemožný.

Tímto jsem se letmo dotkla Petruskovy tendence vybízet sociologii k tomu, čím by se dle jeho názoru měla intenzivněji zabývat. Snahami navádět však Petrusek nekončil, naopak přímo kritizoval oficiální vědu za její působení, a především to, čím se zabývá, a jakým způsobem se tím zabývá. Není náhodou, že možná za vůbec nejpřínosnější a nejoriginálnější z celého Petruskova díla je považována *Alternativa*, kterou vydal původně pod pseudonymem Petr Grňa v Sociologickém obzoru, aby později vyšla v roce 1992 i v knižní podobě.

V tomto díle se Petrusek zabývá postavením oficiální sociologie v tehdejší Československu. Kritizuje ji pak především za to, že „pluralitu vidění a interpretaci sociálního světa“ nahrazuje „údajně vědeckým, objektivním viděním: kdo právě takto sociální svět nevidí, protože nemůže, anebo nechce, je tragicky sociálně nebo alespoň psychicky handicapován.“⁶⁷ Tím se oficiální sociologie dostává do přímého rozporu s tím, co nám o vědeckém poznání říká postmodernismus.

Pro ilustraci, jakým způsobem se Petrusek stavěl k pluralitě názorů, otevřenosti vědecké debaty nebo jednoduše pravdě jako takové využiji tuto citaci z úvodníku Sociologického

⁶⁵ Petrusek Miloslav, Proč aneb ještě jednou (a ne naposled) o agresivním chování (pseud. Jan Polehňa). Sociologický obzor, 1987, č. 4., str. 4-5

⁶⁶ Petrusek Miloslav, Impuls, ale k čemu? (pseud. Polehňa Jan), Sociologický obzor, 1987, č.1 str. 3

⁶⁷ Petrusek Miloslav, Alternativní sociologie. Praha: KOS (Klub osvobozeného samizdatu) 1992, ISBN 80901093-5-7, str. 76

obzoru: „Konečným smyslem je...prozít. Vždyť pravda není nikdy průzračná, ale spíše zakalená, a zázrak zřejmosti bývá spíše věcí názoru a přesvědčení než samé pravdy. Z toho plyne další příkaz, jímž se musí řídit naše nazírání světa – povinnost permanentní kontroly, dozoru a kritiky. Předpokladem je ovšem výměna vědění, názorů i poznatků. Diskuze, dialog, diskurs – to jsou vstupní předpoklady rozšiřování – a dá-li se to říci – prohlubování obzoru. I Obzoru sociologického.“⁶⁸

Sociologický obzor vyhrazoval rovněž značnou část svého obsahu, ve kterém se věnoval rozboru literárních i filmových děl (např. výše zmiňovaný český snímek *Proč?*) a to jak aktuálním, tak klasickým nebo dílům pro českého čtenáře nedostupným. Petrušek využíval tyto rozboru obvykle jakožto odrazový můstek ke společenské reflexi. Důraz na kulturu a její vnímání jako zrcadla společnosti rovněž představuje opěrný bod, který Petrušek s postmodernismem sdílel.

⁶⁸ Alan Josef, Miloslav Petrušek, Úvodník, Sociologický obzor, 1987, č. 1., str. 1

IV. Pozoruhodná příhoda postmoderního zjevení

Porevoluční léta umožnila Petruskovi znovuobnovit jeho akademickou činnost. Aktivita Sociologického obzoru se tímto přelomem nezastavila, pouze se jeho publikační činnost přesunula ze samizdatové scény na tu oficiální. Petrussek se svým spolupracovníkem Alanem tak časopis dále vydávali až do roku 1995, v němž vyšlo zcela poslední číslo.

Rehabilitací prošla pochopitelně nejen Petruskova kariéra, ale rovněž sociologie jakožto samostatný obor. Spolu s tím, jak se k nám začala opět dostávat zahraniční literatura a západním autorům stoupala čtenost, by se dalo předpokládat, že k nám se zpožděním vtrhne rovněž postmoderní debata, která se mezitím již stihla odehrát na Západě. Miloslav Petrussek však přináší poněkud jiný výklad událostí ohledně postmodernismu, než jaké bychom původně mohli předpokládat.

Petrusek v posledním čísle Sociologického obzoru velmi poutavě popisuje, že postmoderní debata se zcela neočekávaně počala odehrávat v prostředí médií na místo na akademické půdě. Ještě větším paradoxem, který Petrussek možná dostatečně nezdůraznil, je pak fakt, že přestože se této debaty účastnil opravdu kde kdo včetně našich tehdejších nejvyšších státních představitelů, řada témat se stala předmětem zájmu za vydatného přispění právě českého filozofa Václava Bělohradského, který hojně využíval spolupráce s tiskem a televizí, aby prezentoval své názory.

Jednalo se především o následující témata: Bělohradský se jako první opovážil problematizovat termínu *pravdy*, což se dle Petruska jeví jako svatokrádež v případě národa, u něhož je jeden ze státních symbolů spojen s heslem *pravda vítězí*. Petrussek velmi rád odkazoval na tradici tatíčka Masaryka, dovolila bych si dodat, že jelikož se jedná o období těsně po revoluci, ještě větší aktuálnost si v té době s sebou nesl slogan *pravda a láska zvítězí nad lží a nenávisť*. Bělohradský přitom pouze zcela v postmoderním duchu prohlásil, „že dnes nejde o pravdu, ale o vytváření takového prostředí, v němž je možné formulovat co nejvíce mínění, o jejichž pravdivosti je nutné přesvědčit veřejnost.“⁶⁹

Stejně nemístně se jevílo zpochybnění autority intelektuála vzhledem k roli, jakou sehráli v disidentu a v průběhu Sametové revoluce. Téma intelektuálů je však v pojetí postmoderny neodmyslitelně spjata s problematikou pravdy. Bělohradský tak pouze doplnil svou tezi, že univerzální pravda, jejímž byl intelektuál dříve držitelem, dnes jednoduše neexistuje, a proto se změnila i vzdělancova role. Dnešní intelektuál „podvrací a zpochybňuje tradiční verze světa, nic více a nic méně.“⁷⁰ (Dále se jednalo o témata mediálního násilí a problematiku národa, ale vzhledem k zaměření práce o nich nebudu více pojednávat.)

Petrusek však na jiném místě nepopírá, že by postmoderní debata nezanechala na akademickém poli vůbec žádnou stopu. Jak jsem již zmiňovala v úvodní kapitole, Bělohradský se svými výroky ohledně Pravdy dostal do sporu především s Ladislavem

⁶⁹ Petrussek Miloslav, Mediální postmoderní diskurs v Čechách, Sociologický obzor 1995, roč. 4, č. 4, str. 30

⁷⁰ Tamtéž, str. 32

Hejdánkem, který postmoderní přístup k pojetí pravdy nikdy nevyznával. Hejdánek sice uznává, že demokracie „musí zabezpečovat svobodu projevu i těm, kdo pravdu nemají“⁷¹, zároveň však považuje Bělohradského tvrzení, „že se vyčerpala idea filozofie jako hledání pravdy“⁷² za obzvlášť nebezpečnou lež, protože se tváří velmi pravdivě a mnoho čtenářů ji tudíž nedokáže prohlédnout. Hejdánek uzavírá svou úvahu tím, že „skutečná filozofie je na stráž, když někdo říká, že ‚má‘ pravdu, ale stejně tak musí vehementně protestovat, když zase někdo jiný říká, že na pravdě nezáleží anebo že žádná pravda neplatí.“⁷³ Petrussek zároveň komentuje, že se sám do sporu nezapojil, neboť si nejprve potřeboval přečíst, jak sám uvádí zejména „Hellerovou, Baumanu, Castoriadise, Jamesona Murphyho, Harveye...“, které uvádí jako své nejsilnější zdroje, díky nimž si ujasnil vlastní názor na *postmodernismus*.

Na tomto místě si dovoluji uvést poněkud delší citaci, neboť se jedná o první skutečně systematický Petruskův popis postmodernismu. Zformuloval následující tři hypotézy při snaze zachytit relevanci postmodernismu pro soudobou společnost:

„1. Postmodernismus je výraz *bezradnosti* v lepším případě a efemérní módy v horším případě, je skutečně hrou a provokací, je snahou dovést ad absurdum některé starší filozofické inspirace (např. nietzscheánské) a ačkoliv je v literatuře snad pochopitelný, je mimo literární, literárněvědní a umělecký kontext prázdným a filozoficky snad a sociologicky rozhodně neplodným gestem.

2. Postmodernismus je *relevantní pro západní země*, které svůj intelektuální zápas (např. o masovou kulturu) již sehrály (a prohrály), které svou diskusi o roli intelektuálů kontinuálně vedou od 30. let, které reálně přešly k jinému objektivnímu (!) typu společnosti (postindustriální, konzumní, technotronní, k »třetí vlně«, etc.), je však zatím irelevantní pro společnost, jež se teprve vymanily ze stagnujícího pozdně totalitního systému a řeší jiné problémy věcné i duchovní.

3. Postmodernismus je něco, co se nás sice *bylostně tyká*, ale na co ještě *nemáme vyvinuta čidla*, co necítíme ani jako ohrožení (jako necítíme radioaktivitu) ani jako výzvu, protože jsme prostě nežili v intelektuálním klimatu, které dalo »přirozeně« postmodernismu vzniknout. Při bližším zkoumání, jsem zjistil, že platnost teze druhé a třetí je vysoce pravděpodobná, protože sám fakt, že jsme vstoupili na vývojovou trajektorii západní civilizace, nás konec konců předurčuje k tomu, abychom podstatnou část této trajektorie prostě zopakovali podle známé metafory Marxovy o tom, že vyspělé industriální země jsou předobrazem budoucnosti zemí méně vyspělých. Komunismus byl nadto v jistém smyslu legitimním dědicem osvícenské tradice či alespoň její podstatné části (třebas ve smyslu Hayekova racionálního konstruktivismu), a proto jsme i my zde nikoliv náhodou řešili problémy v některých ohledech dosti podobné těm, které byly osovými problémy intelektuálních diskuzí na Západě. Jen jejich kontext a sociální smysl byl jiný.“⁷⁴

⁷¹ Hejdánek Ladislav, Setkání a odstup, OIKOYMENH, Praha 2010, ISBN 978-80-7298-120-5, str. 273

⁷² Bělohradský Václav, Post-komunismus i v SSSR, Přítomnost, 1991, roč. 2, č. 9, str. 3

⁷³ Hejdánek Ladislav, Setkání a odstup, OIKOYMENH, Praha 2010, ISBN 978-80-7298-120-5, str. 273

⁷⁴ Petrussek Miloslav, Teorie a metoda v moderní sociologii, UK vydavatelství Karolinum, Praha 1993, ISBN 80-7066-799-0, str. 175-176

Petrusek tak v podstatě potvrdil to, co jsem psala v úvodní kapitole. Proces spění k postmodernismu byl v komunistických zemích v důsledku podmínek panujícího režimu odlišný, nelze však proto vyloučit jistou paralelu k myšlenkovému vývoji na Západě. Petrusek sám, jak jsme si již ukázali, reflektoval při své publikační činnosti postmoderní témata, ačkoliv před revolucí si možná natolik silně neuvědomoval jejich zařazení do postmoderní debaty. V devadesátých letech a po přelomu století se Petrusek vyjadřoval k postmodernismu jako takovému stále častěji a řada témat, jimž se věnoval již před rokem 1989, v jeho díle přetrvala. V následující kapitole se podíváme opět na to, jaké znaky postmodernismu jeho dílo neslo, a v čem se naopak s postmodernismem rozcházel.

IV. a) Petrusek – postmoderní nebo moderní myslitel?

Uvedla jsem již výše, že postmodernismus představuje názorově velmi široký a těžce uchopitelný myšlenkový směr. O to obtížnějším úkolem se jeví snaha vzít spisy jednotlivého autora a přesně je zaškatalkovat, zda znaky postmodernismu zcela splňují či nikoliv. Nezůstává proto bez zajímavosti Petruskův vztah k autorům, kteří se postmodernismem zabývali. V předchozí části jsem uvedla filozofy, které Petrusek sám vyzdvihoval jako autory, kteří k postmodernismu výrazným způsobem přispěli. Kromě toho, že Petrusek chválí Bělohradského za jeho přínos do postmoderní debaty v našich luzích a hájích, největším vzorem, kterého Petrusek pravidelně četl a reflektoval, zůstává Zygmunt Bauman. Při recenzování Baumanova díla *Dvě studie o postmoderní morálce* Petrusek dokonce neváhal napsat, že se jedná o to nejlepší, co bylo o postmodernitě doposud napsáno.⁷⁵

Bauman v tomto díle (a i na jiných místech) mluví o čtyřech vzorech postmoderní osobnosti, jimiž jsou poutník, zevloun, turista a hráč. Tyto osobnosti existovaly v minulosti rovněž, postmoderní charakter jim dává fakt, že dříve byly marginálního charakteru, zatímco dnes se staly normou.⁷⁶ Bauman prostřednictvím těchto osobností nebo životních strategií šikovně charakterizuje i postmoderní dobu jako takovou. Dozvídáme se tak mimo jiné, že zevlouni jsme dnes všichni, neboť zábava se stala dostupná všem a nikoli pouze těm, kteří mají čas a peníze, jako tomu bylo v minulosti. Životní strategie tuláka je oproti minulosti výhodou, neboť dnešní doba nahrává tomu nikde se příliš nevázat a naopak se stále hnát kupředu k novým výzvám a pokušením. Turista rovněž stále hledá nové zkušenosti, aniž by mu však na jeho cestách hrozilo hlubší poznání a Bauman nastoluje otázku domova, který kvůli povrchnosti dnešní doby mnohým chybí. Hráči jsme rovněž všichni, neboť postmodernita zbourala neměnná pravidla a jistoty, a proto dnes nejsme schopni odlišit náhodu od nutnosti.⁷⁷

Petrusek na Baumanovi oceňuje, že se do analýzy postmoderny pustil již před lety, aniž by byl postižen nějakou módní vlnou. „Jeho poslední práce, z níž jsme si dnes četli, je více snahou o kritické porozumění a smíření než nadšení pro postmodernu nebo jen její zaujatou kritikou.“⁷⁸ Domnívám se, že Petrusek tímto vystihl Baumanův postoj k postmodernitě nejen v té době v konkrétní práci, ale obecnou tendenci, která jeho dílo provází až do současnosti. Přitom nemůžeme říct, že by Bauman přes veškerou svou kritičnost nebyl optimistický. Skutečně vždy striktně dodržoval pravidlo ambivalence, kdy při kritice daného jevu na jedné straně dokázal zároveň vidět jeho přínos na straně druhé. U Petruska toto konstatování neplatí natolik striktně, neboť především jeho kritika hodnot v souvislosti s poklesem náboženské víry vyznívala dosti nepříznivě pokaždé, když o tomto tématu psal. Přesto u něj můžeme často pozorovat poměrně optimistické završení úvah podobně, jako tomu bylo v případě této

⁷⁵ Petrusek Miloslav, Recenze – Zygmunt Bauman, *Dvě studie o postmoderní morálce*, Sociologický obzor, 1994, roč. 3, č.4, s. 51-57

⁷⁶ Bauman Zygmunt, *Úvahy o postmoderní době*, 2 vyd., SLON 2002, ISBN 80-86429-11-3

⁷⁷ Tamtéž

⁷⁸ Petrusek Miloslav, Recenze – Zygmunt Bauman, *Dvě studie o postmoderní morálce*, Sociologický obzor, 1994, roč. 3, č. 4 str. 57

Baumanovy recenze: „Žijeme ve světě, který je bytostně jiný a musíme se naučit mu rozumět. Protože žít v něm umíme. Ale konec konců – musíme vůbec rozumět světu, v němž žijeme? Nestací pouze žít a z života se těšit?“⁷⁹ Tato rétorická otázka však pečlivého čtenáře Petruska poněkud zarazí. Petrussek se sice o současnosti vyjadřoval jako o době, „kterou žijeme a tvoříme a kterou většinu času máme rádi.“⁸⁰ Ve stejné větě ale dodává, že tato doba „může mít i odvrácenou tvář a tato tvář může být strašlivou tvář Medúzinou“⁸¹. Petrussek se o porozumění snažil neustále, a přestože radost ze života nevnímal jako pomatení smyslů, rozhodně mu nevyznával životní styl postmoderního člověka, který se baví a nepřemýšlí.

Naopak jakožto autora, se kterým se absolutně míjí, označil Petrussek například Derridu, „to je vskutku jiná jazyková hra“.⁸² Petrussek se totiž domníval, že nesrozumitelnost do postmoderny nepatří. Když se vyjadřoval ke článku Bělohradského Postkomunismus v SSSR, napsal mimo jiné, že „ten článek byl postmoderní také tím, že byl postmoderním činem: jeho jazyk byl navýsost srozumitelný...“⁸³ Petruskův názor je pochopitelný, připadá mu zbytečné uzavírat se do „hájemství nesrozumitelná“⁸⁴, nepovažuje takovýto přístup za formu vědeckosti. Naopak tvrdí, že tito vědci, kteří se orientují více směrem k veřejnosti než k akademické obci plní z hlediska společnosti důležitější funkci „než nějaký velmi odborný článek psaný nesrozumitelným jazykem, který si přečtou dva oponenti a autorovi doktorandi.“⁸⁵

Faktem však zůstává, že zcela pominout jakožto představitele postmodernismu osobnosti, jakými byli právě Derrida, Rorty, Lyotard či Baudrillard jednoduše nelze. Zanechali v postmoderní debatě příliš výraznou stopu na to, abychom je mohli zcela vyřadit. Petrussek se s touto obtíží vypořádal po svém a napsal o nich, že přeceňují roli znaků ve společnosti.⁸⁶ Debata o tom, zda je postmoderní „být srozumitelný“ či nikoliv by vydala na samostatnou práci. S jistotou však můžeme tvrdit, že uvedení autoři do postmodernismu patří stejně neodmyslitelně jako Sokalova aféra, když si profesor fyziky právě rádoby seriózním filozofickým článkem vystřelil z neprostupných tajů tohoto postmoderního jazyka.

Vrátím-li se k otázce položené v úvodu kapitoly, zda byl Petrussek postmoderním či moderním myslitelem, může se na některých místech Petruskova díla zdát, že se mu stýská po časech přehledné a jednoznačné moderny. Píše-li o tom, že „je dobré, je-li svět předvídatelný a přehledný nebo alespoň spěje-li k tomu“⁸⁷, pak opravdu jako by mluvil o světě moderny, nikoliv o našem dnešním chaotickém, nepřehledném a epizodickém světě. Podíváme-li se

⁷⁹ Tamtéž, str. 57

⁸⁰ Petrussek Miloslav, Kultura a moc, Sociologický obzor, 1994, roč. 3, č. 1, str. 38

⁸¹ Tamtéž, str. 38

⁸² Petrussek Miloslav, Teorie a metoda v moderní sociologii, UK vydavatelství Karolinum, Praha 1993, ISBN 80-7066-799-0, str. 175

⁸³ Tamtéž, str. 174

⁸⁴ Petrussek Miloslav, Společnosti pozdní doby. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), ISBN 80-86429-63-6, str. 50

⁸⁵ Kňapová Kateřina, Miloslav Petrussek: Kritická role společenských věd je nezastupitelná, Sociál (online), 14.4.2011 (vid. 31.5.2015), dostupné z: <http://social.ukmedia.cz/miloslav-petrusek-kriticka-role-spolecenskych-ved-je-nezastupitelna>

⁸⁶ Petrussek Miloslav, Základy sociologie. Praha: Akademie veřejné správy, o.p.s., 2009, ISBN 978-80-87207-02-4

⁸⁷ Petrussek Miloslav, Proglas a reflexe, Sociologický obzor, 1993, roč. 2, č. 4 str. 5

však opět na to, co postmodernitu charakterizuje, pak nostalgie k jejím rysům bezesporu patří. Americký filozof Fredric Jameson nazývá takovouto nostalgii „postmoderním pastišem“ a tvrdí, že postmoderní pastiš je příznakem obecné ztráty historičnosti a naší neschopnosti dosáhnout estetických „reprezentací naší vlastní současné zkušenosti“(1991:21).“⁸⁸ Za privilegované generační momenty pak považuje třicátá a padesátá léta minulého století. V Petruskové případě by do této nostalgie zapadala i jeho fascinace Masarykem. (Tímto netvrdím, že by Petrussek zaujímal vůči Masarykovi postoj zcela nekritický. Sám se ostatně vyjádřil, že nepodepíše každou větu z jeho díla.⁸⁹)

Petrusek sám však tuto nostalgii přiznává, a rovněž dodává, že se jedná o „obecný příznak postmoderního světa.“⁹⁰ Pokračuje vysvětlením pojmu Bryana Turnera nostalgické paradigma, „který se vyznačuje pocitem zmizení plných a bohatých interpersonálních vztahů, pocitem ztráty emocionální spontánnosti a prostory, touhou po morální určitosti a osobnostní celistvosti.“⁹¹ Přesně tohle je oním „stavem nejistoty“, který tak výstižně popsal Zygmunt Bauman a zároveň mluvil o tom, že by řada lidí skutečně dala přednost zjednodušení světa za cenu menší svobody.⁹²

Petrusek zakončuje své postesknutí nad tím, jak se s ostatními kolegy setkával v disidentu častěji následovně: „Ale přece jenom – přiznejme si – skutečně jsme na sebe měli více času, setkávali jsme se častěji, svět byl jaksí jednodušší, protože přehlednější, některé mravní hodnoty se jevily jako absolutně a navždy již nezpochybnitelné.“⁹³ Zde si opět můžeme povšimnout rozdílu, z jakého podhoubí vyrostl postmodernismus na Západě a u nás. Zatímco na Západě měli naposledy, co se hodnot týče, jasno v průběhu 2. světové války, během níž bylo zcela bez debat, „komu fandíme“, v Československu se toto období v důsledku režimu posunulo. Můžeme namítat, že se v případě socialismu nejedná o fenomén absolutně srovnatelný s nacismem (nebo je takovéto tvrzení minimálně značně diskutabilní), ale odpůrci režimu měli v tomto směru opravdu jasno, které hodnoty jsou těmi „absolutně a navždy nezpochybnitelnými“.

⁸⁸ Hans Bertens, Joseph Natoli a kol., Encyklopedie postmodernismu, 1 vyd., Barrister and Principal, s.r.o., Brno 2005, ISBN 80-86598-26-8, str. 167

⁸⁹ Prokop Daniel, A my jsme neobsadili ani ty pošty, říká sociolog Miloslav Petrussek, novinky.cz (online), 12.11.2009, (vid 3.6.2015), dostupné z: <http://www.novinky.cz/kultura/salon/183871-a-my-jsme-neobsadili-ani-ty-posty-rika-sociolog-miloslav-petrusek.html>

⁹⁰ Petrussek Miloslav (pseud. Polehňa Jan), Bylo – nebylo?, Sociologický obzor, 1994, roč. 3, č. 1 str. 41

⁹¹ Tamtéž, str. 41

⁹² Bauman Zygmunt, Individualizovaná společnost, 1 vyd., Mladá Fronta 2005, ISBN 80-204-1195-X

⁹³ Petrussek Miloslav (pseud. Polehňa Jan), Bylo – nebylo?, Sociologický obzor, 1/1994, str. 41

IV. b) Všechno je relativní

V této části práce bych se ráda vrátila k tématu, které prochází celým Petruskovým dílem a totiž změnou hodnotové orientace. Samotná transformace hodnot navíc představuje jeden ze znaků, které Petrusek v postmodernismu považoval za silně relevantní a aktuální. „Diskuze o postmoderním čase, v němž údajně žijeme, a postmoderním údělu, který je údajně naším údělem, je jedním svým podstatným rozměrem diskuzí o morálce, mravnosti a etice. Mnohé totiž nasvědčují tomu, že tradiční opory morálky se zhroutily a že řada podstatných mravních norem, ještě donedávna zdánlivě nezpochybnitelných, přestává platit. Diskutuje se o relativitě mravních norem, zásad a principů v čase i prostoru, což zajisté není téma zase tak úplně nové, ale co je podstatnější – normy a hodnoty jsou relativizovány v životní praxi, v každodenním životě, jsou relativizovány jednáním a činem.“⁹⁴

Jak již bylo zmíněno, Petrusek ztrátu pevných vzorců morálky a především těch, které představovalo náboženství, nikdy zcela nepřijal. Na jedné straně neprotestoval proti názorové pluralitě, na druhou stranu považoval světonázorovou vyhraněnost za pozitivní věc a odmítal diskreditaci tohoto pojmu, které se mu dostalo za minulého režimu.⁹⁵ Na tomto postoji dozajista nelze shledávat nic závadného. Pluralita názorů samozřejmě automaticky neznamená, že ztrácíme jakožto osoba právo na svůj vlastní, autentický názor.

Co se týče postoji k náboženství, pak se v tomto bodě zcela neshoduje se svým jinak velkým vzorem Zygmuntem Baumanem a v případě názoru Václava Bělohradského na náboženství a zhroutení tradičních hodnot jsou jejich postoje již diametrálně odlišné.

Bauman sice konstatuje nejistotu, kterou dnešní doba vymizením hodnotových rámců lidem přináší a potřebu řady jednotlivců po silnějším vedení, i kdyby jim tato skutečnost přinesla omezení svobody. Na druhé straně však považuje za šanci pro moderního člověka to, že se nemusí již kontrolovat na základě příkázání Boha či Rozumu. „Lidé jsou vrženi do postmoderní společnosti a nemají kam utéci: musí se podívat do tváře vlastní mravní nezávislosti a tedy vlastní mravní odpovědnosti, kterou jim nelze vzít, a již se ani nemohou zříci. Tato nová nutnost je často příčinou mravního bloudění a zoufalství. Dává však také morálnímu subjektu šanci, jakou dosud nikdy neměl.“⁹⁶

Bělohradský pak považuje náboženské učení za jeden z mýtů, od něhož bychom se měli osvobodit. Víra v pokrok i křesťanství mají dle jeho názorů společný kořen v tom, že se považují za prostředky, které nás mají vyvést z temné jeskyně na světlo. V tomto vidí pozitivní přínos postmoderního světa fragmentární demokracie, neboť „nám dává šanci osvobodit se od mýtu jasného vnějšku a temného vnitřku, který dělá z člověka bytost, která nemá odvahu být tím, čím je – jedním z živočichů na planetě Země.“⁹⁷ Povšimněme si, jak

⁹⁴ Petrusek Miloslav, Recenze – Zygmunt Bauman, Dvě studie o postmoderní morálce, Sociologický obzor, 1994, roč. 3, č. 4 str. 51

⁹⁵ Petrusek Miloslav, Proglas a reflexe, Sociologický obzor, 1993, roč. 2, č. 4, s. 54-59

⁹⁶ Bauman Zygmunt, Úvahy o postmoderní době, 2 vyd., SLON 2002, ISBN 80-86429-11-3, str. 163

⁹⁷ Wollner Marek, Co má smysl nelze uhlídat, Týden, 21/96, str. 19

Bauman i Bělohradský shodně používají výrazu „šance“. Postmodernita nám nic neurčuje, pouze nám dává svými podmínkami „šanci“ posunout se tam, kam naši předci nemohli.

V případě názoru na tradiční hodnoty zůstává Bělohradský rovněž nekompromisním: „Tradiční hodnoty jsou (ale) samy největší hrozbou! Idea spásy a pokroku, budování elektráren a dálnic – to jsou přece tradiční hodnoty. A pokrok je to, co nás dnes nejvíce ohrožuje, jsme všichni vydírání v jeho jménu... Krize, kterou prožíváme není způsobena tím, že naše nejvyšší hodnoty byly zapomenuty, poraženy, zničeny, ale tím, že jsme je prosadili jako hodnoty nejvyšší a vládnoucí. Nemůžeme se osvobodit od zlatého telete růstu, aniž bychom se neosvobodili od nejvyšších západních hodnot, od metafyziky. Dobře to tuší ti ekologové, kteří se odvracejí od evropského náboženství a přiklání se třeba k buddhismu.“⁹⁸

⁹⁸ Tamtéž, str. 20-21

V. Postmodernismus nového tisíciletí

V této kapitole se dostáváme do období posledních 15 let, během nichž už by podle některých, jak jsme si uváděli na začátku, mělo dojít k vystřízlivění z okouzlení postmodernou. Jak jsme již zjistili, v Petruskově případě nikdy k nekritickému okouzlení nedošlo, přesto jeho tvorba a myšlenky z velké části odpovídaly způsobu postmoderního uvažování. Zygmunt Bauman se pak mezi těmito pomyslnými mantinely pohyboval ještě přesvědčivěji.

O to více překvapí, že i tento na první pohled „čistě“ postmoderní myslitel začíná poněkud rebelovat. Když Bauman v rozhovoru s Keithem Testerem prohlásil, že „evropská sociologie je díky svým dějinám lépe připravena na to, aby se postavila tvář v tvář tekuté modernitě a byla užitečná svým občanům.... Jsme přesvědčení, že Amerika nám neukazuje cestu do budoucnosti. Evropa totiž vždycky byla a zůstane projektem. Evropa byla a je charakterizována pluralistickou kulturou: ‚tavicí kotlík‘ se nezrodil v Evropě, protože Evropané po celé své dějiny i v běhu svých životů žili uprostřed různorodosti a rozmanitosti.“⁹⁹, pak takovéto tvrzení lehce zavání evropocentrismem (jakkoliv dobře zdůvodněně může působit. Bauman argumentuje tím, že Amerika nikdy nepoznala feudální společnost ani výraznější socialistické hnutí...), který přeci postmoderna ve svých počátcích zpochybnila.¹⁰⁰ Petrusek, který Baumanova slova cituje ve své učebnici o dějinách sociologie, pak jeho tvrzení nikterak nezpochybňuje.

Petrusek v tomto období vytvořil řadu publikací učebnicového charakteru, v nichž neopomene zmínit všechny důležité postmoderní myslitele (včetně těch dříve zmiňovaných, ke kterým sám názorově neinklinoval) a pojímá postmoderní teorii skutečně v její plné šíři. Pro něj samotného je pak postmodernismus zásadní především v tom, že se jedná o „pokus duchovně (filozoficky, sociologicky, literálně) uchopit ‚novou dobu‘, dobu, která následuje po tradiční ‚průmyslové společnosti‘.“¹⁰¹ Postmodernismus se dále důrazně dotýká „světového názoru, pohledu na svět, vnímání světa, kde ‚dominuje nikoliv racionální a logicky zformulovaná reflexe, ale hluboce emocionální reakce soudobého člověka na dnešní svět‘ (Iljin, 2001).“¹⁰²

Domnívám se, že uvedené definice skutečně nejlépe vystihují Petruskův přínos v rámci postmodernismu. Byla pro něj pochopitelně důležitá i témata, jakými jsou například kulturní a mediální studia nebo komplex feministických teorií, což jsou pro něj oblasti, které jsou pro postmodernismus jako takový sociologicky nejrelevantnější.¹⁰³ Nejpodstatnější pro samotného Petruska však skutečně zůstává především proměna uvažování soudobého

⁹⁹ Petrusek Miloslav, Dějiny sociologie, 1 vyd., Grada 2011, ISBN 978-80-247-3234-3, str. 215

¹⁰⁰ Kovář Petr, Témata - Všeobecný přehled, Fragment 2011, ISBN 8025315770

¹⁰¹ Petrusek Miloslav, Základy sociologie. Praha: Akademie veřejné správy, o.p.s., 2009, ISBN 978-80-87207-02-4, str. 87

¹⁰² Iljin I., Postmodernizim. Slovar tĕrminov., Moskva Intrada In Petrusek Miloslav, Společnosti pozdní doby. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), ISBN 80-86429-63-6, str. 290

¹⁰³ Tamtéž

člověka, obměna jeho hodnotového žebříčku, jednoduše změna v tom, jak dnes lidé přemýšlejí a jednají, a jaké jsou příčiny těchto proměn.

V. a) Vzpomínat nebo zapomenout?

V kapitole, která se věnovala Petruskově publikační činnosti v samizdatu, jsem psala o tom, jak Petrussek vnímal postoj valné společnosti k práci a vzdělávání jako pokřivený. Po transformaci české společnosti skutečně došlo k rehabilitaci práce a především rehabilitaci obohacování a pro přístup ke vzdělání již není potřeba být kádrově bezúhonný. V tržní společnosti se však potýkáme s novými jevy, které Petrussek vnímá jako problematické.

Jedním z problémů dnešního školství je dle Petruska jistá rozvolněnost mezi tím, co se učí na školách a přípravou na konkrétní povolání. Tento fakt znamená určitou nejistotu. Vědění ze školy rychle zastarává a jedinci pro to, aby se uchytil, na pracovním trhu rázem nezbyvá, než se učit novým dovednostem.¹⁰⁴

Otázkou však je, zda v dnešním světě nezastarává vědění natolik rychle, že by škola ani s tímto zaměřením na čistě profesní přípravu neměla šanci uspět. Zygmunt Bauman se na celou problematiku dívá tak, že v důsledku technologického pokroku nejsou již naučené dovednosti výhodou, ale handicapem. „Neustálý technologický pokrok rovněž výrazně snižuje životnost užitečných dovedností, které nezřídka ztrácejí svou ‚užitnou hodnotu‘ rychleji, než kolik jste potřebovali času na to, abyste je získali a podložili univerzitním diplomem.“¹⁰⁵ Univerzity pak mají dle jeho názoru dvě možnosti: buďto se přizpůsobí pracovnímu trhu a budou dodávat uchazeče na míru, nebo se naopak ještě více stáhnou do teoretické sféry a zcela rezignují na rychle se měnící okolní svět.

Michael Gibson rozlišuje dva druhy vědomostí, které nám může škola jednoho nebo druhého typu, jak je rozlišil Bauman, předat, na *modus 1*, tzn. „vědění, které vzniká podle pravidel vědeckého výzkumu a v rámci vědeckého společenství, a *modus 2* – vědění, které je mediálně a tržně zhodnoceno, neřídí se tedy vědeckými kritérii, ale možnostmi vědeckého využití.“¹⁰⁶ Petrussek zastává názor, bude vznikat stále více škol podle *modu 2*, které studenta skvěle připraví na vstup do pracovního života, ale zároveň z něj neučiní kultivovaného občana.

Petrusek jednoznačně varuje před tím, abychom na školách, a na univerzitách především, zavrhlí tradici. V protikladu k tradici pak staví neofilii, kterou dle jeho názoru trpí současná generace studentů. Neofilie se projevuje „nadšením, nezřídka nezřízeným, pro všechno nové a zcela logicky i jistým, protože komplementárním, despektem k věcem, činnostem, a zejména rituálům, jež shledává zastaralými.“¹⁰⁷ Neofilie zcela nepřekvapivě je součástí spotřební společnosti. „Jako však všechno v pozdněmoderních společnostech i neofilie má dvě stránky – na jedné straně stimuluje, na druhé straně vede k retardaci. Někteří vážně přemýšlející psychologové upozorňují, že jsouce obklopeni stále novými předměty a stále novými zvukovými a vizuálními podněty, stáváme se obětí ‚vnějšího světa‘, na jehož utváření se již

¹⁰⁴ Petrussek Miloslav, Společnost a kultura, 1 Vyd., OPS 2012, ISBN 978-80-904956-5-4

¹⁰⁵ Bauman Zygmunt, Individualizovaná společnost, 1 vyd., Mladá Fronta 2005, ISBN 80-204-1195-X, str. 156

¹⁰⁶ Petrussek Miloslav, Společnost a kultura, 1 Vyd., OPS 2012, ISBN 978-80-904956-5-4

¹⁰⁷ Petrussek Miloslav, ...ať je stůl k pohoštění prostředný, 1. Vyd., Karolinum 2008, ISBN 978-80-246-1448-9, str. 34

téměř vůbec nepodílíme. Proměňujeme se z aktivních čínorodých lidských bytostí v konzumenty, v lidi, kteří spotřebovávají všechno, nejen materiální statky, ale i kulturní hodnoty. Informace se technicky ukládá a současně spotřebovává – nespotebovaná či nespotebovatelná informace je prostě neužitečná a tedy i nadbytečná.¹⁰⁸ Neofilie může být prospěšná, protože vede ke kladení nových otázek, ale dle Petruska bychom se neměli vzdávat tradice jen proto, že se nám zdá zastaralá.

Realita v soudobé generaci je však dle Petruska taková, že na nic nenavazuje, ať už se jedná o komunistickou minulost, což je sice zcela pochopitelné, nevidí ale u současných mladých lidí žádnou návaznost ani na to, co bylo bezprostředně před nimi. Důvod je zřejmý. Tato generace žije ve spotřební společnosti a hlavně ve společnosti globální, která „vytváří zcela odlišný společenský rámec, v němž se formují, vzdělávají, v němž komunikují, prožívají své každodenní starosti, v němž se rozhodují a vztahují k tradici a k budoucnosti studenti.“¹⁰⁹

V odvrhnutí tradic sehrál svou roli dle Petruska rovněž postmodernismus. Jeho vliv na školní prostředí vnímá (jak jinak) ambivalentně: „ambivalence postmoderního paradigmatu se promítá *pozitivně* do rozšíření a obohacení tematické agendy, pojmosloví a metodologie, současně však vnáší do vysokoškolského prostředí tendenci *k radikální uzavřenosti skupin zasvěcenců*, kteří si nejen začínají rozumět již jen mezi sebou, ale kteří jsou především nesnášenliví k čemukoliv, co zavání tradicí.“¹¹⁰

Petrusek se ve svých publikacích zabývá předpověďmi Daniela Bella. Jeho vize o tom, že společnost bude řídit věda, jak jsem uvedla výše, se rozhodně nepotvrdila. Jsou to naopak školy a věda samotná, kdo se musí podřizovat požadavkům trhu, aby jejich absolventi byli vůbec zaměstnatelní a našli uplatnění ve společnosti. Další z Bellových předpovědí o tom, že bude převládat uspokojování potřeb nad odříkáním si a práci se naopak vyplnila. Petrusek spatřuje potíže v tom, že přesně o tohle však ve vzdělání jde. Vzdělávací proces dle jeho názoru znamená odříkání, které se zužitkuje později.¹¹¹

Bauman vidí celou situaci obdobně. Nač si odříkat, když kumulace znalostí a dovedností a s nimi ruku v ruce související kariérní vzestup v jedné organizaci patří k přežitkům minulosti?¹¹² Pro dnešní dobu se naopak staly typickými příběhy o zázračném zbohatnutí. Tyto příběhy „neříkají nic o rozpačitých, ožehavých a spíše odstrašujících problémech trpělivosti, usilovné práce a osobní oběti...“¹¹³ Vyprávění tohoto typu pracují především s prvkem náhody. „...v kombinaci s benevolentním osudem jakákoli nahodile dodaná ingredience může způsobit, že se z kalného roztoku zvaného „život“ vykrytalizují třpytivé krystaly úspěchu. *Jakákoli* ingredience: nikoli nezbytně dřina, sebezapření, askeze nebo osobní oběť z tradičních moderních příběhů.“¹¹⁴

¹⁰⁸ Tamtéž, str. 34

¹⁰⁹ Tamtéž, str. 39-40

¹¹⁰ Petrusek Miloslav, Společnost a kultura, 1 Vyd., OPS 2012, ISBN 978-80-904956-5-4, str. 142

¹¹¹ Tamtéž

¹¹² Zygmunt Bauman, Úvahy o postmoderní době, 2 vyd., SLON 2002, ISBN 80-86429-11-

¹¹³ Bauman Zygmunt, Umění života, 1. vyd., Academia 2010, ISBN 978-80-200-1869-4, str. 79

¹¹⁴ Tamtéž, str. 80

Bauman říká, že pro moderního člověka sestává život ze sledu epizod a v případě vzdělávání a práce tomu není jinak. Dlouhodobé plánování v dnešním rychle se měnícím světě selhává. Nejdůležitější pro bezchybnou orientaci ve světě a na pracovním trhu pak je „rychlé a důsledné *zapomínání* zastaralých informací a opouštění zvyků“¹¹⁵. Tato schopnost „může být pro další úspěch podstatnější než memorování dřívějších postupů a výstavba strategií na základech položených předchozím *učením*.“¹¹⁶

Snadno by se na tento Baumanův koncept dal aplikovat jeho vlastní pojem „tekuté modernity“. Bauman použil tuto metaforu k popisu doby, v níž žijeme a elegantně se tak vyhnul neustálému využívání přívlastku „postmoderní“. Jistou „tekutost“ však lze spatřovat i v tomto procesu zapomínání a rychlého se učení nového. Proměnlivá identita, kterou Bauman rovněž popisoval, se vyznačuje tím, že i tyto osoby nucené se neustále měnit a adaptovat se svým způsobem chovají jako „kapalina“. „Kapaliny se pohybují snadno. ‚Tečou‘, ‚plynou‘, ‚proudí‘, ‚prosakují‘, a na rozdíl od pevných látek je není snadné zastavit – obtékají překážky v cestě, jiné rozpouštějí nebo odnášejí s sebou, další prosáknou skrz ně.“¹¹⁷

¹¹⁵ Bauman Zygmunt, *Tekuté časy: Život ve věku nejistoty*, Academia 2008, ISBN 978-80-200-1656-0, str. 11

¹¹⁶ Tamtéž, str. 11

¹¹⁷ Bauman Zygmunt, *Tekutá modernost*, 1. Vyd., Praha, Mladá Fronta 2002, ISBN 80-204-0966-1, str. 11

V. b) Pátrání po vyšších hodnotách

Zmiňovala jsem se již na několika místech o tom, jak Petrušek těžce nesl sekularizační procesy v soudobé společnosti, a že se svým pohledem nikdy neoprostil jako jiní postmodernisté od metanarací. Petrušek sám se však nedomníval, že „konec velkých vyprávění“ je jedním z rysů, který postmodernismus nese. Jakožto argument využil příkladu Fukuyamy, jehož „konec dějin“ označil za postmoderní mýtus.¹¹⁸

Sekularizaci Petrušek pochopitelně vyvracet nemohl, právě v mýtu však spatřoval jistou zastupitelnost s náboženstvím v dnešní době. Tvrdil, že postmoderní doba tvoří pro mýtus vhodné podhoubí svým důrazem na narativitu a vyprávění příběhů, které je v každém případě atraktivnější než holá fakta. Mýtus se dle Petruska pohybuje mezi „pravdou a lží“ a „je přitažlivý tím, že nabízí jednoduché odpovědi na složité otázky.“¹¹⁹

Petrušek tedy sice vidí v mýtu jednu z možností, jak doplnit svůj výklad světa, který není možné založit pouze na vědě, jakkoliv racionálně bychom si chtěli připadat. Uvedenou citací mu však zároveň přisuzuje pejorativní význam. V postmoderně, která je pluralitní, plná názorového chaosu, představuje mýtus pro moderního člověka možnost, jak si svět kolem sebe opět zjednodušit. Mezi mýtus a náboženství s jeho morální hloubkou tedy nestaví rovnítko na rozdíl od Václava Bělohradského, který (jak jsem již zmiňovala v předchozí kapitole) náboženství za mýtus, od kterého bychom se měli oprostit, považoval.

Bělohradský pak kritizoval především podobu náboženství, jaké se mu v naší pozdněmoderní společnosti dostalo. Dle jeho názoru, „žijeme v době, kdy Bůh je pouhá celebrita.“¹²⁰ Proměnu, jež se s náboženstvím udála, vysvětluje na pojmech, které má latina pro „slávu“ a těmi jsou *gloria* a *celebritas*. *Gloria* „označuje událost, která se díky své jedinečnosti stala univerzálně známou, nelze ji popřít a nelze nadále žít, jako by se nikdy neudála.“¹²¹ „*Celebritas* to není jedinečná událost, to je událost, která se často opakuje.“¹²² Stejnou transformaci prodělal i veřejný prostor, v němž mívala *gloria* rovněž své místo, ale dnes tomu tak není. Dříve představovala *gloria* například ideu, „která se v konfliktech veřejného prostoru ukázala jako instance nadřazená pouhým soukromým názorům a zájmům, a tak si ve vědomí většiny vynucuje obecné uznání, a tak sjednocuje lidstvo.“¹²³ Dříve takovéto ideje a snaha za něco se angažovat ve veřejném prostoru nechyběly, dnes už se

¹¹⁸ Petrušek Miloslav, *Společnost a kultura*, 1 Vyd., OPS 2012, ISBN 978-80-904956-5-4

¹¹⁹ Tamtéž, str. 81

¹²⁰ Profesor Václav Bělohradský – „Smysl náboženství ve společnosti chaosu identitární paniky“, In: *Youtube* (online), zveřejněno 13.11.2013 (vid. 31.5.2015), dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=nQDZZs6dGJ0>

¹²¹ Bělohradský Václav, *Společnost nevolnosti: Eseje z pozdější doby*, 3. vyd., Praha: SLON 2014, ISBN 978-7419-167-1, str. 82

¹²² Profesor Václav Bělohradský – „Smysl náboženství ve společnosti chaosu identitární paniky“, In: *Youtube* (online), zveřejněno 13.11.2013 (vid. 31.5.2015), dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=nQDZZs6dGJ0>

¹²³ Bělohradský Václav, *Společnost nevolnosti: Eseje z pozdější doby*, 3. vyd., Praha: SLON 2014, ISBN 978-7419-167-1, str. 83

soupeří pouze o to, kdo přinese nejexkluzivnější drb. Smyslem náboženství je tedy podle Bělohradského návrat ke *gloria*.

Tímto se konečně dostávám k hloubce problému, jaký náboženství v postmoderní společnosti představuje. Nejde o pouhou odpověď na otázku, zda je v souladu s postmoderním postojem k některému z náboženství přináležet či nikoliv. Jakožto nejpodstatnější rys celé otázky se ukazuje, že ony hodnoty, po kterých Petrussek volá, jež se vytratily a zanechaly po sobě prázdné místo, tak k vymizení týchž hodnot došlo i v rámci samotného náboženství. Křesťanství ve své moderní formě s papežem obletovaným fotoaparáty nám již tento hodnotový základ nemůže nabídnout. Je stejně prázdné jako jakékoliv jiné spotřební zboží, které se nám prostřednictvím blikajících obrazovek nabízí k výhodné koupi.

Dle Petruska se v hodnotové orientaci naopak vracíme nazpět k sedmi smrtelným hříchům, jak je známe z křesťanského učení. Slovy amerického sociologa Lewise Mumforda „kapitalistický systém hodnot proměnil pět ze sedmi smrtelných hříchů křesťanské víry - pýchu, závist, lakotu, chtivost a vilnost v pozitivní společenské ctnosti, protože v nich našel trvalé stimuly k rozmanitým druhům ekonomické aktivity; a hlavní ctnosti, počínaje láskou a odpuštěním byly zavrženy jako cosi, co škodí věci.“¹²⁴

Tímto se dostávám zpět k Nietzschemu zmíněnému jen letmo hned v první kapitole při uvedení do postmodernismu. Nietzsche zavrhl Boha i křesťanskou morálku. Bauman o něm píše, že jeho „nejčastěji opakovaný požadavek se týká ‚přehodnocení všech hodnot‘. Čestné místo mezi hodnotami, které je potřeba přehodnotit nejvíc, zaujímají lítost a soucit se slabšími. Slabost je hřích, a proto jí není třeba litovat, ale přistupovat k ní s pohrdáním a bez milosti. Osvobodit se znamená zbavit se okovů soucitu. Svoboda je tudíž ze své podstaty záležitostí hrstky vyvolených, nadlidí, a mají-li této svobody dosáhnout, zbytek – ‚malé lidi‘ – je třeba osvobodit od jejich iluzí o rovnoprávnosti a od práva na soucit.“¹²⁵

Ve své době Nietzscheho slova pochopitelně nepadla na úrodnou půdu. Doba, kdy se k jeho názoru začala nejen velká řada autorů přiklánět, ale kdy se především jeho slova přetavila ve skutečnost, již nastala. „Dnešek je dobou Nietzscheho znovuzrození. Už se nepovažuje za žádného ikonoklasta nebo kuriozitu, mnozí dnešní vykladači si ho cenní jako nanejvýš vnímavého a patrně i nejnímavějšího mluvčího emocí, které uvádějí do pohybu a řídí životní filozofii stále většího počtu *našich* současníků.“¹²⁶

Subjektivní názory na to, nakolik je špatně, že k takovému hodnotovému obratu došlo, nebo naopak dobře, protože nikdo jednotlivci nebrání si mezi jednotlivými hodnotami volit a určovat si dle svého uvážení i nakolik silně se jimi bude řídit, čímž pak tato osoba dostává ohromnou svobodu, se pochopitelně mohou pohybovat na ohromné škále. Když však Petrussek píše o tom, že žijeme ve společnosti, ve které, co není ještě dovoleno, brzy dovoleno bude¹²⁷,

¹²⁴ Mumford Lewis, *Myth of the Machine*, Mariner Books 1971, ISBN 978-0156623414 in Petrussek Miloslav, Balon Jan, *Společnosti naší doby*, Academia 2011, ISBN 978-80-200-1965-3, str. 82

¹²⁵ Bauman Zygmunt, *Umění života*, 1. vyd., Academia 2010, ISBN 978-80-200-1869-4, str. 129

¹²⁶ Tamtéž, str. 130

¹²⁷ Petrussek Miloslav, *Společnost a kultura*, 1 Vyd., OPS 2012, ISBN 978-80-904956-5-4

pak proti tomu nelze mnoho namítat, neboť hranice toho, co je vhodné, se opravdu posouvají. V novinách se neustále píše o tom, jaké další tabu již bylo prolomeno, a v čem je naopak společnost stále ještě dostatečně „pruderní“. Stejně tak, když si Petrušek v katolickém týdeníku zoufá nad tím, jak se řeč s postupem let po revoluci z vulgarizovala, můžeme povytáhnout obočí nad moralizováním starého pána, na druhou stranu mu nelze upřít přesný postřeh v tom, že dříve většina vysokoškoláků skutečně vulgarizmy tolik ne(nad)užívala, jak je tomu dnes.¹²⁸ Doba, v níž Sigmund Freud popisoval příčiny neurózy, jakožto civilizační choroby pramenící z přemíry svazujících pravidel a tabuizovaných přirozeností člověka, jako by se skutečně převrátila do přesně opačné podoby.

¹²⁸ Petrušek Miloslav, Chrám, tvrz, ale i žumpa, Poutní deníky, 2.8.2011 (vid. 31.5.2015), dostupné z: <http://www.katyd.cz/clanky/chram-tvrz-ale-i-zumpa.html>

VI. Závěrem

Celoživotní inspirací byl Petruskovi polský sociolog Zygmunt Bauman, který se svými díly jednoznačně vyprofiloval v postmoderního kritika. Petrusěk jeho dílo často komentuje, reflektuje, ačkoliv se nikdy neuchyluje k přímé kritice, ne vždy svými názory s Baumanem zcela souzní. Toto posouzení je často obtížné, neboť Bauman odvedl systematictější práci v rámci postmoderní debaty, v níž jasně vymezil a formuloval svoje názory. Petrusěk často postmoderní rozptyl reflektoval ve svém díle takovým způsobem, že je řada jeho knih poznamenána tematickým chaosem. Petrusěk se tak k postmodernismu zvládal vyjádřit s ohromným rozsahem, často však nejde do hloubky v jednotlivých úsecích.

Z toho důvodu jsem pro účely práce zvolila i v rámci postmodernismu Petruskova stěžejní témata, která jsou dostatečně obecná pro posouzení Petruskova vstupu do postmoderní debaty, ale Petrusěk se k nim zároveň vyjadřoval často a zaobíral se jimi do větší hloubky, než tomu bylo u témat jiných (jako příklad mohu uvést problematiku ilegálních přistěhovalců). Práce ukazuje, že Petrusěk byl v průběhu času názorově poměrně konzistentní. Reagoval na měnící se prostředí společnosti, na druhou stranu neochvějně hlásal hodnoty, které považoval za stěžejní.

Postmoderním kritikem byl už z toho důvodu, že si odstup zachovával nejen od socialistické společnosti, v níž se nacházel v pozici jednoho z těch, kterému tato doba ublížila, ale rovněž během proměny české společnosti v tržně kapitalistickou a po ustálení těchto změn. Je velmi zajímavé sledovat, jak si i v průběhu osmdesátých let všimá toho, co se děje na Západě a zároveň dokáže podchytit prvky konzumní společnosti, které se v té době začaly vyskytovat i u nás, jakkoliv režim této životní orientaci nenahrával.

Petrusěk sám o sobě prohlásil, že je „*bytost akademická*“¹²⁹ a bezesporu se profiloval jako teoretický sociolog¹³⁰, snaha uzavřít se do akademického prostředí před okolním světem se však s jeho postoji vylučovala. Petrusěk naopak v sociologii spatřoval vědu, která má být kritická, otevřená veřejnosti, proto u něj můžeme nalézt i často deklarovaný akcent na srozumitelnost. V tomto bodě se zcela shoduje se Zygmuntem Baumanem, o němž sám napsal, že „*nesnáší akademickou sociologii*“ a „*vyhýbá se metodologickým sporům*“¹³¹. Připojuje citaci Baumana, která rovněž naprosto koresponduje s jeho postojem: „*Když se učíme metodám výzkumu, můžeme získat a vytvořit si předpoklady pro výkon profese, ale nezískáme žádnou moudrost a vnitřní vhled do sociálního světa. Osobně jsem se naučil o společnosti, v níž žijeme víc od Balzaca, Zoly, Kafky, Musila, Frische, Perece, Kundery,*

¹²⁹Prokop Daniel, A my jsme neobsadili ani ty pošty, říká sociolog Miloslav Petrusěk, novinky.cz (online), 12.11.2009, (vid 3.6.2015), dostupné z: <http://www.novinky.cz/kultura/salon/183871-a-my-jsme-neobsadili-ani-ty-posty-rika-sociolog-miloslav-petrusek.html>

¹³⁰Tučková Anna, Možnosti vědce v nealternativní společnosti – Portrét Miloslava Petruska, Sociální teorie (online), 29.8.2012, (vid 4.6.2015), dostupné z: <http://socialniteorie.cz/moznosti-vedce-v-nealternativni-spolecnosti-%E2%80%93-portret-miloslava-petruska/>

¹³¹ Petrusěk Miloslav, Zygmunt Bauman: „tropika diskursu“, slovo o pop-kultuře a spotřební společnosti epochy tekuté modernity, Sociologický časopis, 2010, roč. 46, č.5, s. 816

Becketta než od – řekněme – Parsonse a téměř nic od módních sociologických svalnaticů naší doby.¹³²

Petrusek rovněž kladl důraz na to, aby věda a samotné školní prostředí vychovávalo ze svých žáků kultivované osobnosti s pevně ukotveným hodnotovým rámcem, schopné kritického přemýšlení a nikoliv jen bezduché konzumenty zábavy, kteří se v této společnosti tak hojně vyskytují. I z toho důvodu nabádal k tomu, abychom nepodceňovali tradici, neobraceli se k ní zády jen proto, že vše, co je nové, působí lákavě. Stejně tak nespátrával smysl v tom, abychom něčeho dosáhli bez snahy, píle a odříkání, v čemž se s Baumanem poněkud rozchází, neboť polský sociolog sice nedával najevo nadšení s takovýmto postupem, vnímal ho nicméně jako fakt, který v naší společnosti funguje a v budoucnu možná ani postup životem nebude probíhat jinak.

Petrusek však kritice navzdory nikdy nepodléhal naprosté skepsi a nepřikláněl se ke striktně apokalyptickým vizím. Co se týče predikování, zaujímal obecně rezervovanější postoj, „neboť ona (sociologie) neumí formulovat zákony toho typu, jak je umí formulovat fyzika, astronomie a tak dále. Jestliže neumíte formulovat zákon, který vyjadřuje určitou opakující se pravidelnost, potom nemůžete nic předvídat. Sociologie má takových ‚zákonů‘ poměrně málo.“¹³³ Pravděpodobně i z tohoto důvodu se u Petruska žádných podrobnější či odvážnějších odhadů budoucího vývoje nedočkáme.

Některé závěry však přesto vyvodit můžeme. Petruskova hodnotová orientace je jasná a nezpochybnitelná. Fakt, že vnímal hodnotový základ většinové společnosti jako velmi vágní, rovněž nemůžeme popřít. Jinak je tomu však s názorem, zda Petrusk vidí možnou změnu do budoucna a to především u nejmladší generace. Vývoj Petruskova postoje lze přesvědčivě sledovat na tom, jak pracoval s Ingelhartovou teorií o tom, že materiálně zabezpečená společnost se právě díky této zabezpečenosti přesune od hodnot materiálních k postmateriálním. Ještě v roce 2009, kdy vyšla kniha *Základy sociologie*, Petrusk uznává, že se řada mladých lidí skutečně angažuje např. v ekologických aktivitách, práci v neziskových organizacích, kde můžeme pozorovat význam postmateriálních hodnot.¹³⁴ V roce 2011 se v knize, kterou napsal společně s Janem Balonem, se vyjadřuje k tomu, že minimálně, co se týče našich obav, jsou stále striktně materiální a Ingelhartova vize se tedy nepotvrdila alespoň v tomto směru.¹³⁵ Uvedeným tvrzením ovšem nijak nepopírá svůj dříve vyjádřený názor. Ve *Společnosti a kultuře* vydané o rok později už o Ingelhartově smýšlení píše jako o utopii, kterou nesdílí. Tato slova připsal poté, co poměrně důrazně a konkrétně popisoval změny hodnotové orientace v soudobé společnosti: „Tyto nemilé atributy naší euroatlantické civilizace, tedy nihilismus, bezohlednost, necitlivost, relativizace hodnot a cynické postoje

¹³² Jacobsen, M.H., S. Marshman, Bauman's Methaphors: The Poetic Imagination in Sociology, *Current Sociology*, 2008, roč. 56, č. 5, str. 882 in Petrusk Miloslav, Zygmunt Bauman: „tropika diskursu“, slovo o pop-kultuře a spotřební společnosti epochy tekuté modernity, *Sociologický časopis*, 2010, roč. 46, č.5, s. 816

¹³³ Vlčková Zuzana, *Problémy současné společnosti, jak je vidí sociologie* - hosté Petrusk Miloslav, Balon Jan, *Český rozhlas – Studio Česko*, 9.12.2011 od 15:36, (vid. 3.6.2015), dostupné z: <http://prehraovac.rozhlas.cz/audio/2505240>

¹³⁴ Petrusk Miloslav, *Základy sociologie*. Praha: Akademie veřejné správy, o.p.s., 2009, ISBN 978-80-87207-02-4

¹³⁵ Petrusk Miloslav, Balon Jan, *Společnosti naší doby*, Academia 2011, ISBN 978-80-200-1965-3

určité, nikoliv malé a nikoliv málo vlivné části populace ve společnosti, jsou skutečně přítomné nikoliv jako nahodilé konsekvence postmoderního poblouznění, ale jako regulérní, ba předvídatelný důsledek toho, že pravděpodobně došlo k *zásadnímu axiologickému, normativnímu a tedy i morálnímu zlomu*, který nemá v moderních dějinách obdoby.¹³⁶

Petruska můžeme bez pochyb řadit mezi nejvýraznější osobnosti české sociologické scény. Petruskův sociologický kolega Ivo Možný ho popsal jednak jako nejvýznamnějšího učitele ve společenských vědách a dále jako obnovovatele, a to hned dvojnásobného.¹³⁷ S poslední tezí si dovolím lehce nesouhlasit, neboť Petruska by se dal označit hned za trojnásobného obnovovatele. Jako první můžeme uvést Machoninův výzkum sociální stratifikace, dále se jednalo o samizdatovou publikační činnost, bez které by bez ohledu na to, zda Petruska navázal na akademickou dráhu či nikoliv, jednoduše nebylo na co navazovat a nakonec samozřejmě Petruskovo působení na fakultě sociálních věd, kde se do třetice chopil obnovy sociologie jako samostatného oboru.

Petruska po sobě zanechal dílo, které se pravděpodobně bude číst minimálně v podobě netradičně pojatých učebnic, jež nabízejí daleko víc než strohé výkladové texty. V postmoderní debatě otiskl rovněž výraznou stopu především díky systematické a usilovné práci, která mu umožňovala se názorově profilovat mezi postmoderními autory. Petruska kriticky hodnotil, čtivě psal a propojením těchto dvou schopností vznikla díla, která se lehce čtou, aniž by postrádala nosné myšlenky, a ještě čtenáře podněcují k vlastní sociologické imaginaci.

¹³⁶ Petruska Miloslav, *Společnost a kultura*, 1 Vyd., OPS 2012, ISBN 978-80-904956-5-4, str. 60

¹³⁷ Možný Ivo, *Odvážný. Drzý. Neúnavný*, Lidové noviny (online), 25.8.2015, vid (4.6.2015), dostupné z: <http://www.cuni.cz/uk-5810.html?event=8947&lang=CZ>

Seznam použité literatury

- Alan Josef, Miloslav Petrušek, Úvodník, Sociologický obzor, 1987, č. 1., str. 1
- Appignanesi Richard a Garratt Chris, Postmodernismus pro začátečníky, Ando Publishing, Brno 1996, ISBN 80-902032-5-6
- Bauman Zygmunt, Globalizace: důsledky pro člověka, Mladá fronta 1999, ISBN 80-204-0817-7
- Bauman Zygmunt, Individualizovaná společnost, 1 vyd., Mladá Fronta 2005, ISBN 80-204-1195-X
- Bauman Zygmunt, Modernita a holocaust, 1 vyd., Sociologické nakladatelství, Praha 2003, ISBN 80-86429-23-7
- Bauman Zygmunt, Svoboda, 1 vyd. Argo, Praha 2001, ISBN 80-7203-432-4
- Bauman Zygmunt, Tekuté časy: Život ve věku nejistoty, Academia 2008, ISBN 978-80-200-1656-0
- Bauman Zygmunt, Tekutá modernost, 1. Vyd., Praha, Mladá Fronta 2002, ISBN 80-204-0966-1
- Bauman Zygmunt, Umění života, 1. vyd., Academia 2010, ISBN 978-80-200-1869-4
- Bauman Zygmunt, Úvahy o postmoderní době, 2 vyd., SLON 2002, ISBN 80-86429-11-3
- Bělohradský Václav, Post-komunismus i v SSSR, Přítomnost, 1991, roč. 2, č. 9
- Bělohradský Václav, Společnost nevolnosti: Eseje z pozdější doby, 3. vyd., Praha: SLON 2014, ISBN 978-7419-167-1
- Freud Sigmund, Nespokojenost v kultuře, 1 vyd. Praha: Hynek, s.r.o., 1998. ISBN 80-86202-13-5
- Hans Bertens, Joseph Natoli a kol., Encyklopedie postmodernismu, 1 vyd., Barrister and Principal, s.r.o., Brno 2005, ISBN 80-86598-26-8
- Hejdánek Ladislav, Setkání a odstup, OIKOYMENH, Praha 2010, ISBN 978-80-7298-120-5
- Kňapová Kateřina, Miloslav Petrušek: Kritická role společenských věd je nezastupitelná, Sociál (online), 14.4.2011 (vid. 31.5.2015), dostupné z: <http://social.ukmedia.cz/miloslav-petrusek-kriticka-role-spolecenskych-ved-je-nezastupitelna>
- Kovář Petr, Témata - Všeobecný přehled, Fragment 2011, ISBN 8025315770
- Maslow Abraham Harold, O psychologii bytí, Portál, Praha 2014, ISBN 978-80-262-0618-7
- Možný Ivo, Odvážný. Drzý. Neúnavný, Lidové noviny (online), 25.8.2015, vid (4.6.2015), dostupné z: <http://www.cuni.cz/uk-5810.html?event=8947&lang=CZ>

Nešpor R. Zdeněk, Miloslav Petrušek ve světle své publikační činnosti v samizdatovém Sociologickém obzoru, Sociologický ústav AV ČR, Praha 2014

Petrušek Miloslav, ...ať je stůl k pohoštění prostředný, 1. Vyd., Karolinum 2008, ISBN 978-80-246-1448-9

Petrušek Miloslav, Alternativní sociologie, 1 vyd., Grada 2011, ISBN 978-80-247-3234-3

Petrušek Miloslav (pseud. Polehňa Jan), Bylo – nebylo?, Sociologický obzor, 1994, roč. 3, č. 1, s.41-45

Petrušek Miloslav, Dějiny sociologie, 1 vyd., Grada 2011, ISBN 978-80-247-3234-3

Petrušek Miloslav, Chrám, tvrz, ale i žumpa, Poutní deníky, 2.8.2011 (vid. 31.5.2015), dostupné z: <http://www.katyd.cz/clanky/chram-tvrz-ale-i-zumpa.html>

Petrušek Miloslav, Impuls, ale k čemu? (pseud. Polehňa Jan), Sociologický obzor, 1987, č.1

Petrušek Miloslav, Kultura a moc, Sociologický obzor, 1994, roč. 3, č. 1, s. 34-40

Petrušek Miloslav, Mediální postmoderní diskurs v Čechách, Sociologický obzor, 1995, roč. 4, č. 4

Petrušek Miloslav, Návrat (sociologické) teorie do Čech? Stav, východiska a perspektivy, Sociologický časopis, 2011, roč. 47, č. 5, s. 1017–1033

Petrušek Miloslav, Několik sociologických poznámek o potřebě programu (pseud. Jan Polehňa). Sociologický obzor, 1989, č. 1

Petrušek Miloslav, Proč aneb ještě jednou (a ne naposled) o agresivním chování (pseud. Jan Polehňa). Sociologický obzor, 1987, č. 4.

Petrušek Miloslav, Průměrnost jako stav a perspektiva. Úvahy ze sociologie vzdělání (pseud. Polehňa Jan). Sociologický obzor, 1987, č. 3.

Petrušek Miloslav, Proglas a reflexe – čtení i pro sociology, Sociologický obzor, 1993, roč. 2, č. 4, s. 54 - 59

Petrušek Miloslav, Recenze – Zygmunt Bauman, Dvě studie o postmoderní morálce, Sociologický obzor, 1994, roč. 3, č. 4, s. 51-57

Petrušek Miloslav, Společnost a kultura, 1 Vyd., OPS 2012, ISBN 978-80-904956-5-4

Petrušek Miloslav, Balon Jan, Společnosti naší doby, Academia 2011, ISBN 978-80-200-1965-3

Petrušek Miloslav, Společnosti pozdní doby, 1. vyd., SLON, Praha 2007, ISBN 978-86429-63-2

Petrusek Miloslav, Společnosti retardovaného času (pseud. Polehňa Jan). Sociologický obzor, 1987, č. 2.

Petrusek Miloslav, Teorie a metoda v moderní sociologii, UK vydavatelství Karolinum, Praha 1993, ISBN 80-7066-799-0

Petrusek Miloslav, Teorie sociální exkluze a naše reality (pseud. Polehňa Jan). Sociologický obzor, 1988, č. 2

Petrusek Miloslav a kol., Velký sociologický slovník, UK vydavatelství Karolinum, Praha 1996, ISBN 80-7184-310-5

Petrusek Miloslav, Základy sociologie. Praha: Akademie veřejné správy, o.p.s., 2009, ISBN 978-80-87207-02-4

Petrusek Miloslav, Zygmunt Bauman: „tropika diskursu“, slovo o pop-kultuře a spotřební společnosti epochy tekuté modernity, Sociologický časopis, 2010, roč. 46, č.5,

Profesor Václav Bělohradský – „Smysl náboženství ve společnosti chaosu identitární paniky“, In: *Youtube* (online), zveřejněno 13.11.2013 (vid. 31.5.2015), dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=nQDZZs6dGJ0>

Prokop Daniel, A my jsme neobsadili ani ty pošty, říká sociolog Miloslav Petrusek, novinky.cz (online), 12.11.2009, (vid. 3.6.2015), dostupné z: <http://www.novinky.cz/kultura/salon/183871-a-my-jsme-neobsadili-ani-ty-posty-rika-sociolog-miloslav-petrusek.html>

Šubrt Jiří a kol., Aktér, instituce a společnost, Karolinum, Praha 2003, ISBN 80-246-0653-4

Šubrt Jiří, Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie, 1. vyd., ISV nakladatelství, Praha 2001, ISBN 80-85866-77-3

Šubrt Jiří a kol., Soudobá sociologie III (Diagnózy soudobých společností), 1 vyd., Karolinum 2008, ISBN 978-80-246-1486-1

Tučková Anna, Možnosti vědce v nealternativní společnosti – Portrét Miloslava Petruska, Sociální teorie (online), 29.8.2012, (vid 4.6.2015), dostupné z: <http://socialniteorie.cz/moznosti-vedce-v-nealternativni-spolecnosti-%E2%80%93-portret-miloslava-petruska/>

Vlčková Zuzana, Problémy současné společnosti, jak je vidí sociologie - hosté Petrusek Miloslav, Balon Jan, Český rozhlas – Studio Česko, 9.12.2011 od 15:36, (vid. 3.6.2015), dostupné z: <http://prehravac.rozhlas.cz/audio/2505240>

Welsch Wolfgang, Naše postmoderní moderna, ZVON 1994, ISBN 80-7113-104-0

